

ISSN 2521-6333

*Volume 5
Number 1*

2021

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Akif Huseynli

Co - Editors

Kanan Bashirov

Jamil Mammadov

Editorial board

Aida Gasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Casarat Valehov (Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)

Elman Guliyev (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Emin Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Kirikkale University)

Minakhanim Tekleli (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Maharram Gasimli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Niyammaddin Hashimov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Ruslan Abdullayev (Azerbaijan, National Academy of Science)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpınar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafaq Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2021. Volume 5, Number 1

CONTENTS

"RƏHBƏR" JURNALINDA SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN ORFOQRAFİYASI

Kənan Bəşirov 3

SEYİD NİGARİ İSMAYIL ŞİXLİNİN VƏ GİRYANIN TƏQDİMATINDA

Sədrəddin Hüseyn 16

ARDICIL TƏRCÜMƏ ZAMANI QEYDGÖTÜRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sevda Hüseynova 26

HİİDRONİMİK DEYİMLƏR PAREMİLOJİ-KOQNİTİV UNİVERSURLAR KİMİ

Xankişi Bəxtiyar oğlu Məmmədov 31

YÜKSEK ORTAÇAĞ'DA TÜRK EGİTİM FELSEFESİ

Metanet Gurbanova 39

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ÜMUMİ DƏYƏRLƏRİN VƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİKLƏRİN TƏLƏBƏLƏRƏ AŞILANMASININ KOMMUNİKASIYAYA TƏSİRİ

Elnurə Rəfiyeva 47

DURĞU İŞARƏLƏRİ VƏ PROSODİYA

Gülnar TAHİR qızı Əsgərova 54

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLIQ PROSESİNDƏ FƏALİYYƏT CƏDVƏLLƏRİNİN İSTİFADƏSİ

Aytən Eynalova 61

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏNQİDİ PEDAQOGİKAYA DAİR DÜŞÜNCƏLƏR

Səadət Mövləyeva Ədalət qızı 68

UOT: 81/366

"RƏHBƏR" JURNALINDA SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN ORFOQRAFİYASI

Kənan BƏŞİROV

Bakı Mühəndislik Universiteti

kbesirov@beu.edu.az, kananbashir@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilər söz yaradıcılığının əsas materialıdır. Bu şəkilçilər sözlərin köklərinə, yaxud başlanğıc formasına qoşularaq yeni mənalı sözlər yaradır.

Ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə çap olunmuş mətbuatımızda şəkilçilərin böyük bir hissəsinin tələffüz edildiyi kimi yazılmadığını, eləcə də bəzi ikivariantlı və ya dördvariantlı şəkilçilərin vahid formada yazıldığını görürük ki, bu da oxumanı çətinləşdirir. Bu baxımdan şəkilçilərin oxunuş xüsusiyyətlərini bilmək əski əlifba ilə çap olunmuş mətbuatı doğru və sürətli oxumağa kömək edir.

Məqalədə 1906-1907-ci illərdə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə çap olunmuş "Rəhbər" jurnalından seçilmiş nümunələr əsasında əski Azərbaycan yazısında sözdüzəldici şəkilçilərin yazılış xüsusiyyətləri ən çox istifadə edilən şəkilçilərin təmsalında göstərilmişdir.

Açar sözlər: sözdüzəldici şəkilçilər, ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı, "Rəhbər" jurnalı.

ORTHOGRAPHY OF THE DERIVATIONAL SUFFIXES IN THE JOURNAL "REHBER"

ABSTRACT

Derivational suffixes in the Azerbaijani language are the key material of word-building. These suffixes build words with new meanings added to the roots of new words, or to their initial form.

It is observed that in our media that was published in ancient Azerbaijani alphabet in Arabic graphic form big majority of the suffixes weren't written as they were pronounced, and some of 2-variant or 4-variant suffixes were written in a single form, and these make reading difficult. In this term knowing the reading characteristics of suffixes helps correct and fast reading of media which was published in ancient alphabet.

Writing characteristics of derivational suffixes in ancient Azerbaijani alphabet have been shown in the example of most used suffixes in the article based on the samples selected from the journal "Rehber" published in ancient Azerbaijani alphabet in Arabic graphic form in the years 1906-1907.

Keywords: derivational suffixes, ancient Azerbaijani alphabet in Arabic graphic form, the journal "Rehber".

ПРАВОПИСАНИЯ СЛОВООБРАЗУЮЩИХ АФФИКСОВ В ЖУРНАЛЕ «РЕХБЕР»

РЕЗЮМЕ

В азербайджанском языке основным материалом словообразования являются словообразующие аффиксы. Эти аффиксы в начале слова или присоединяясь к корню образуют новые по значению слова.

В печати, правописание большей части аффиксов, напечатанных на азербайджанской письменности с арабской графикой, не совпадает с произношением, а так же мы видим единую форму написания двух и четырёхвариантных аффиксов, которые осложняют чтение. С этой точки зрения, правильному и быстрому чтению печати на древнем алфавите помогает знание особенностей древнего алфавита.

В статье, на основе избранных примеров, напечатанных в журнале "Рехбер" в 1906-1907 гг. на древне-азербайджанской письменности с арабской графикой, особенности правописания словообразующих аффиксов в древнеазербайджанской письменности показаны на основе многоиспользуемых аффиксов.

Ключевые слова: словообразующие аффиксы, древне-азербайджанская письменность с арабской графикой, журнал «Рехбер».

Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr edilmiş Azərbaycan mətbuatını oxumaqda qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də şəkilçilərin tələffüz edildiyi kimi yazılmamasıdır. Bunun bir səbəbi şəkilçilərin yazılışında sait səslərin adətən ixtisara salınması, digər bir səbəbi isə orta əsrlərdəki bəzi orfoqrafiya qaydalarının 19-20-ci əsrlərdə hələ də qorunmasıdır. Bir başqa səbəb də vahid orfoqrafiya qaydaları olmadığı üçün bəzi hallarda hər müəllifin özünə görə bir yazı qaydası tətbiq etməsidir. Hətta bəzən eyni məqalədə fərqli yazılış formalarına rast gəlmək olur. Bütün bu hallarla sözdüzəldici şəkilçilərin yazılışında da qarşılaşırıq.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş bir çox jurnal, qəzet və kitab günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu nəşrlərdən biri də 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan "Rəhbər" jurnalıdır. Aylıq pedaqoji jurnal olan "Rəhbər" in bu müddət ərzində beşnömrəsi gün işığı görmüşdür.

"Rəhbər" jurnalının 16 senyabr 1906-cı ildən 17 yanvar 1907-ci ilə qədər nəşr olunmuş 5 nömrəsi ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbası ilə nəşr olunmuş mətbuatımızda sözdüzəldici şəkilçilərin yazılış xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün material kimi istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə "Rəhbər" jurnalının bütün nömrələrindəki leksik şəkilçili sözlər təsnif edilmiş, jurnalda işlənən nümunələr əsasında 33 ədəd addan ad düzəldən şəkilçi, 19 ədəd feildən ad düzəldən şəkilçi, 10 ədəd addan feil düzəldən şəkilçi və 8 ədəd feildən feil düzəldən şəkilçi olmaqla cəmi 70qrup leksik şəkilçinin yazılış xüsusiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

"Şəkilçilərin bir qismi kökə əlavə olunduqda onun yalnız şəklinə deyil, eyni zamanda məzmununa da ciddi təsir edib, ilk mənə əsasında yeni mənalı söz əmələ gətirir. Belə şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir. Bunların əsas rolu bir sözdən yeni bir söz yaratmaq olduğu üçün dildə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu şəkilçilər dilin inkişafında, yəni yeni yaranmış sözlər hesabına söz ehtiyatının çoxalması və zənginləşməsi işində əsas amillərdən biri hesab olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yeni əmələ gələn sözlərin əksəri yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır. Bunlar ya bir nitq hissəsindən yeni bir nitq hissəsi əmələ gətirir, ya da eyni bir nitq hissəsinin sadə köklərindən düzəltmə köklər yaradır..."[Hüseynzadə 1983: 13]

Sözdüzəldici şəkilçiləri, ümumi olaraq, dörd qrupa ayırmaq olar:

- Addan ad düzəldən şəkilçilər
- Feildən ad düzəldən şəkilçilər
- Addan feil düzəldən şəkilçilər
- Feildən feil düzəldən şəkilçilər

Addan addüzəldən şəkilçilər

Addan düzələn adlar həm milli şəkilçilərimiz, həm də başqa dillərdən alınma şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir.

a) Azərbaycan dilinə məxsus ad düzəldən şəkilçilər:

1.-cı⁴

-**çı**, -**çi** şəkilçiləri چى şəklində yazılır:

باشماقچی	پاسبانچیلارمیز	سه چکیچیلر	ترکه چاره چى
başmaqçı	pasbançılarımız	seçkiçilər	türkəçarəçi

-**çu** və -**cü** şəkilçilərinəait nümunə tapılmamışdır.

2. -l⁴

-l⁴, -li, -lu, -lü şəkilçilərinin yazılışında üstünlük لو variantındadır. Belə ki, "Rəhbər" jurnalından əldə edilən nümunələrdə nisbət aşağıdakı kimidir:

Şəkilçi	Tapılan nümunə	لو	لى
-l ⁴	61	36	25
-li	76	48	28
-lu	42	37	5
-lü	15	10	5

داغلو	وسعتلو	اودلو	كوچرلو
dağlı (bağrım)	vüs'ətli (məlumat)	odlu (sinəmi)	Köçərli
لازمو	كندلو	سوادلودر	تفاوتلودر
lazımlı (ev əcnası)	kəndli	savadlıdır	təfavütlüdür
شاختالى	قافيه لى	قورخولى	آلا گوزلينگ
şaxtalı (səhər)	qafiyəli (beyt)	qorxulu (fikirlərdən)	ala gözlünün

3. -s⁴şəkilçisi سز şəklində yazılır:

مارقهسز	بوزمهسز	پولسز	سس سزوكوسز
markasız	büzməsiz	pulsuz	səssiz və küysüz

Çox az nümunədə سيز yazılışını da görmək olar: تيرموميترسيز (termometr-siz), سيزقافيه (qafiyəsiz), عملسيز (əməlsiz) və s.

4. -l⁴q

-l⁴q, -lik, -luq, -lük şəkilçiləri qalın və incə olmaqla لق / لك şəklində yazılır:

-ل ⁴ ق			
بهالق	يالاولجلق	آيلىق	مسلمانلقده
bahalıq	yalavaclıq	aylıq (abunə)	müsəlmanlıqda
-لك			
برلكده	ديلنچى لك	رهبرلك	ايلىك
birlikdə	dilənçilik	rəhbərlik	illik (qiymət)
-ل ⁴ ق			
دوست لق	پيداوغلق	قولدورلقده	يا ووقلقين
dostluq	pedaqoqluq	quldurluqda	yavuqluğun
-لك			
عضولك	اوزليلك ايكى	گونلك	تخم لك
üzvlük	ikiüzlülük	günlük (azuqələrini)	töxmlük (haləti)

Az da olsa, fərqli yazılış nümunələri ilə də qarşılaşırıq:

ژاندارماليق	ساده ليگندن	قونشولوق
jandarmalıq	sadəligindən	qonşuluq
قرانلوق	گورمگلك	قوللوق
qaranlıq	görməglik	qulluq

-lik şəkilçisindən sonra saitlə başlanan şəkilçi gəldikdə -lik şəkilçisinin son “ک” (k) hərfi “گ” (g) hərfinə çevrilir:

منتظم لگینه	دیلنچی لگه	کورپه لگندن	خودسرلگندن
müntəzəmliginə	dilənçiligə	körpəligindən	xodsərliğindən

-lıq şəkilçisindən sonra saitlə başlanan şəkilçi gəldikdə -lıq şəkilçisinin son (ق-ق) hərfi (غ-ğ) hərfinə çevrilmir:

آجلقه	اعتناسزلقه	عواملقمزك	راحتلقنه
aclığa	etinasızlığa	avamlığımızın	rahatlığına

Sadəcə bir nümunədə q-ğ əvəzlənməsinin yazıda ifadəsini görürük: ayılığy آیلغی

Qalın və incə sait ehtiva etməsinə görə iki cür yazılan şəkilçilər artırıldıqları sözlərin necə tələffüz edildiyi barədə məlumat verir. سلامت (-lıq) şəkilçisi ərəb dilindən keçmiş olan sözlərin 20-ci əsrin əvvəlində də dilimizdə “səlamət” deyil “salamat” şəklində tələffüz edildiyini göstərir: سلامتلق (salamatlıq). Eyni zamanda ك تخلصك ilə ك تخلصك şəkilçisi vasitəsi ilə ك تخلصك sözlərinin “toxumluq” deyil “töxmülük” şəklində oxunmalı olduğunu başa düşürük.

5. -daş د اش

يولد اشلقينه	ملتد اشلره	قارد اشلارمڭ	آرقاد اشلار
yoldaşlığına	millətdaşlara	qardaşlarımın	arqadaşlar

“Əksər isimdüzəldən şəkilçilər yeni mənə ifadə edən söz yaradır və həmin sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bir sıra şəkilçilər var ki, onlar daha çox əzizləmə, kiçiltmə çalarına malikdir və sözlərlə bir yeni mənə vermir. -cıq, -cik, -cük, -cük; -ça, -çə; -cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüyəz belə şəkilçilərdəndir.” [Kazımov 2010: 59]

6. -ça²

-ça, -çə şəkilçiləri چه şəklində yazılır:

پارچه	کتابچه سنه	لگنچه
parça	kitabçasına	ləgənçə

7. -cıq⁴

-cıq şəkilçisi جق, -cik şəkilçisi isə جك ilə yazılır:

بالاجق	طاغارجقندن	يوموشاجق	تحفه جك
balacıq	dağarcığından	yumuşacıq	töhfəcik

-cuq, -cük şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

8. -cığaz⁴

-cığaz قزجغازك : قزجغازك (qızıcığazın)

-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz şəkilçilərilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

9. -kı, -ki, -kü کی

“Bu şəkilçi bir sıra zaman zərflərinə artırılaraq zaman mənalı sifətlər düzəldir” [Kazımov 2010: 108]

صباحکی	صوکره کی	ایمدیکی
sabahkı (gün)	sonrakı (hücumlar)	imdiki (əsr)
اولکی	دونکی	دونکی
əvvəlki (ictima)	dünkü (dərviş)	dünkü (münim)

Qeyd: Çünki (چونکه), nəinki (اینکه), halbuki (حالبوکه) və s. bağlayıcılar da gördüyümüz **ki** hissəciyi farsca bağlayıcıdır və **که** şəklində yazılır.

10. **-dakı²**

-dakı, -dəki دهکی

"**-kı (ki)** şəkilçisini ismin yerlik halında işlənən hər hansı bir nitq hissəsinin sonuna əlavə etməklə aşyanın, hadisənin yerini ifadə edən sifətlər əmələ gəlir ki, bunlar müəyyən bir əşya və hadisənin yerini göstərməklə onları başqalarından ayırır, təyin etməyə xidmət edir." [Hüseynzadə 1983: 79]

-dakı² şəkilçisi **da² (ده)** ismin yerlik hal şəkilçisi və **-kı, -ki (کی)** sifət düzəltmə şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş üçün əski yazı ilə yazılışı da bu iki şəkilçi yazılışının birləşməsindən ibarətdir: ده + کی

طشره ده کی taşradakı	ذیلده کی zeyldəki	گوڭلمده کی gönlümdəki
-------------------------	----------------------	--------------------------

Sadəcə bir nümunədə türkcə **کی (ki)** şəkilçisinin farsca **که (ki)** bağlayıcısı ilə qarışdırıldığı görünür: **که** (yanındakı)

11. **-ıncı⁴ (-ncı, -nci)**

-ıncı, -inci, -uncu, -üncü (-ncı, -nci) ننجی

آلتنجی altıncı	بشیننجی beşinci	نجی ۱۸۸۹ 1889-cu	دوردنجی dördüncü
-------------------	--------------------	---------------------	---------------------

Bir nümunədə şəkilçinin ilk saitinin yazıldığını görürük: **سی** (beşincisi)

Qeyd: **İkinci** və **altıncı** saylarından sonra sıra sayı şəkilçisi gəldikdə bu sayların sonuncu saiti yazıda göstərilir: **ایکنجی** (ikinci), **آلتنجی** (altıncı)

Qeyd: **Bir** və **beş** saylarının saiti əski yazıda göstərilir: **برنجی** (birinci), **بشیننجی** (beşinci)

Qeyd: **Üçüncü** sıra sayını həm **üçüncü** (اوچونجی), həm **üçümcü** (اوچیمجی), həm də **üçümüncü** (اوچمنجی) kimi görürük. **-üm** hissəciyinin saiti bəzən yazıda göstərilir: **اوچیمجیسی** (üçümcüsü)

Əvvəl sözü sıra sayı şəkilçisi qəbul etdikdə həm **-im** hissəciyi ilə, həm də bu şəkilçi olmadan işlənir, **axır** sözü isə həmişə **-im** hissəciyi qəbul edir: **اولمجی** (əvvəlinci), **اولنجی** (axırıncı)

Say rəqəmlə göstərildikdə sıra sayı şəkilçisi həm **نجی**, həm də **جی** formasında göstərilir. **جی** istifadəsi daha azdır:

نجی ۱۸۳۰ 1830-cu	نجی ۲۵۶ 256-cı	نجی ۱۸۹۲ 1892-ci
نجی ۱ 1-ci	نجی ۳ 3-cü	نجی ۱۹۰۰ 1900-cü
جی ۲ 2-ci	جی ۳ 3-cü	جی ۴ 4-cü

b) Başqa dillərdən alınan ad düzəldən şəkilçilər:

"Azərbaycan dilində isimdüzəldən şəkilçilər əksəriyyət etibarilə türk mənşəli olub, Azərbaycan dilinin özünə məxsusdur. Bunlar qədim dövrlərdən Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına xidmət edən şəkilçilərdir. Lakin şəkilçilər içərisində az bir qrup alınma şəkilçilər də var. Bunlar aid olduğu sözlə birlikdə alınmışdır və əksəriyyət etibarilə qeyri-məhsuldardır." [Kazımov 2010: 58]

1. **-iyyət**şəkilçisi تـيـيـتـşəklində yazılır, şəddə işarəsindən, əsasən, istifadə edilmir:

مليتنى	اجتماعيت	اجتماعيت	عموعيت
milliyyətini	ictimaiyyət	ictimaiyyət	ümumiyyət

2. **-iyyat**يات

ادبياتى	حسيات	عملياتى
ədəbiyyatı	hissiyat	əməliyyatını

3. **-dar** دار

خبردار	ديندارلق	آهنگدار	سرمایه دار
xəbərdar	dindarlıq	ahəngdar	sərmayədar

4. **-stan**ستان

بلغارستانى	دبستان	قبرستانلقنده	نارنجستاننده
Bolqarıstanın	dəbistan	qəbristanlığında	narıncistanında

5. **-şünas**şəkilçisi شناسşəklində yazılır: قد رشناس (qədirşünas)

6. **-ov, -yev**وف/يف/وف

جيحون بك	جعفر اوفى	قريلوفدن	عاشوربوقوفى
Ceyhun Bəg Hacıbəgof	Cəfərovun	Krılovdan	Aşurbekovun

7. **-ski**سكى

حاجينسكى نك	غوبيرنسكى	چيروانسكى لر
Hacınskinin	Quberniski	çervanskilər

Sadəcə bir nümunədə قلا د بيشنسقى (Kladbişinski) yazılışını görürük: سقى

8. **-zadə** كاظمزادههنگ (Qənzadə), افنديزادههنگ (Əfəndizadə), زادههنگ (Kazımzadənin)

9. **-xana** نهارخانلر (naharxanalar), سينهدفترخانههنگ: خانههنگ (dəftərxanasına), حبسخانههنگ (həbsxana)

10. **-dan** نادانلرک: دان (nadanların), بچهدان (bəççədan)

11. **-baz** شاهباز: باز (şahbaz)

12. **-saz** ساعتساز: ساز (saatsaz)

13. **-kar** صاحبکارههنگ (həmkarları), پرهيزکارلق: کار (pərhizkarlıq), (sahibkara)

14. **-gah** ظلمتگاههنگ: گاههنگ (zülmetgah)

15. **-zar** مرغزارهنگ (mürğzar), گلزارهنگ (gülzar), لالهزارهنگ: زار (laləzar)

16. **-ban** مهربانهنگ (mehriban), باغبانهنگ: بان (bağban)

17. -şən گلشن : شن (gülşən)
 18. -gər خو ابگری: گر (xabgəri)
 19. -pərəst (millətpərəstlik) لکملتپرست, (millətpərəst) ملتپرست: پرست
 20. -pərvər (vətənpərvəranə) وطنپرور انه, (təraqqipərvər) ترقیپرور: پرور
 21. -izm (parlamentarizm) پارلامینتاریزم, (batrotizm) باتروتیزم: یزم
 (konstitusiyonalizm) قونسطیطوسیونالیزم
 22. -i ی

"Sonu saitle bitən alınma sözlərə artırılarkən v bitişdiricisi işlənir və kökün son qalın saiti inca saita çevrilir"[Kazımov 2010: 112]

عمومی ümmümi (mæclislərdə)	ابتدای ibtidai (təlim)	اجتماعی ictimai (məişət)
دینی dini (vücutatımız)	ملی milli (ədəbiyyat)	معنوی mənəvi (qüvvələr)
هاشمی Haşimi	ودادی Vidadi	خانچوبانی Xançobani

Feildən ad düzəldən şəkilçilər

1. -ıq⁴ (-q, -k)

-ıq (-q)şəkilçisi qilə yazılır:

قشقرق qışqırırq	دانشق danışırq	آچق açırq (dil)	داغلق dağırq (əsərlər)
--------------------	-------------------	--------------------	---------------------------

Sadəcə iki nümunədə şəkilçinin saitin yazıldığı görürük: آچیق (açırq), قırخیق (qırırq)

-ik şəkilçisinin müəyyənləşdirilən iki nümunəsinin hər biri fərqli bir formada yazılmışdır: بیلوک (bilik), تلسک (tələsik)

-uq şəkilçisinə ait sadəcə bir nümunə əldə edilmişdir: دویوق (duyuq)

-üq şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-q غلی: غلی (sarılı)

-k اسکیک: کیک (böyük), (əskik)

2. -ış⁴

یش-ış; یش تانşam	تانشاری tanışları	تیکیش tikış	گنیش geniş
---------------------	----------------------	----------------	---------------

-uş şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-üş وش: وش (büküş), وروش (görünüş), وروش (vuruşlarından)

3. -maq²

-maq ماق

-mæk مک

"Məsdər şəkilçisi kimi dilimizdə geniş fəaliyyətdə olan bu şəkilçi substantivlik keyfiyyətinə görə tarixən fellərdən əşya, alət, vasitə bildirən isimlər də düzəltmişdir." [Kazımov 2010: 55]

يمكلىرىنى yeməklərini	يمگى yeməgimi	قارتماق qartmaq
--------------------------	------------------	--------------------

4. -ma²

-ma ما

-mə مە

Məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gələn -ma, -mə şəkilçisi isim və sifət düzəldir:

چىرتما çirtma	يىرتىپنمە yertərpənmə	بولمەلرگ bölmələrin
بورما burma (biğ)	ايچمە içmə (dərmanlar)	سورتمە sürtmə (dərmanlar)

5. -aq² (-q, -k)

-aq اق

-q ق

قاچاق qaçaq	ياتاقيدر yatağıdır	سراغندھيم sorağındayam	قوجاقى qucağı
بوياغلار boyağlar	پارلاق parlaq (dövr)	يايلاقده yaylaqda	اوزاق uzaq (vilayətlər)

-ək şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-k بلهك :ك (bələk)

6. -anaq²

-anaq şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-ənək دگنك : نك (dəgənək)

7. -ım⁴

-ım, -im, -um şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

-üm اولومى (ölümü), اولومدن: وم (ölümdən)

8. -acaq²

-acaq دالدا ناجاق : اجاق (daldanacaq)

-əcək گلھجكدە : بچك (gələcəkdə)

9. -caq²

-caq şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-cək امچك : چك (əmcək)

10. -qı, -ki, -qu, -kü // -ğı, -gi, -ğu, -gü

-ğı يانقوسيله : قو (yanğısıyla)

-ki (seçkilər) سهچکیلر:

-gü (sürtgülər) سورتگیلر: گی

-ğū (sorğu) سورغو: غو

-qı,-qu, -kü, -gi şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

11. -mış⁴

-mış şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-miş (keçmişlərdə), (keçmişdə), (keçmişlərdə) کیچمشلرد ه, کیچمشد ه, کیچمشلره ه: میش

-muş (oxumuşu), (oxumuşların), (oxumuşların) اوخومشلی, اوخومشلارک, اوخومشلار: مش

-müş şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

12. -qın,-kin,-qun,-kün // -ğın,-gin, -ğun,-gün

-ğın (qızğın) قزقین: قین

-ğun (pozğun) پوزغون: غون

-qın,-kin,-qun,-kün; gin, gün şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

13. -tı⁴

-ti (diskinti) دیسکنتی: تی

-tü (hönkürtü) هونکورتی: تی

-tı, -tu şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

14. -ıntı⁴

-ıntı (qırıntı) قیرنتی: نتی

-inti, -untu, -üntü şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

15. -ın⁴

-in (əkinçilikdə) اکینچیلکده: ن

-ın, -un, -ün şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

16. -ı⁴

-ı (sancı) سانجی, (yazıda), (yazılardan), (yazılardan) یازید ه, یازیلاردن: ى

-i şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-u (qorxulu) قورخولی: و

-ü (ölçüsünü), (sürüsünə), (sürüsünə) سوری ی, سوری ی: ى

17. -qan²

-qan (yapışqan) یاپوشقان, (çalışqan) چالشیقان: قان

-kən şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

18. -unc, -ünc

قورقونج
qorxunc (şey)

گولنجی
gülüncü

گولنجندن
gülüncündən

19. -ıcı⁴

یا زیجیلار : یجی -ıcı (yazıcılar)

-ıcışəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-ucuşəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-ücüşəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

Addan feil düzəldən şəkilçilər

1. -la²

-لا

-لا ل

-la şəkilçisi ilə yazılır:

با غلادقده
bağladıqda

با شلا یوب
başlayıb

توپلامیشام
toplamışam

نا خوشلاسه
naxoşlasa

-la şəkilçisinin sadəcə ل ilə yazıldığı nümunələr də var. Bunlar da, ehtimal ki, "başlıyram", "azarlıyır", "qoşalıyır", "yaxalıyır" və s. kimi tələffüzlərin yazıda ifadəsidir:

باشلیورام
başlıyram

آزارلیور
azarlayır

قوشالیوب
qoşalayub

یا خلیورلار
yaxalayırlar

-lə şəkilçisinin yazılışında isə sadəcə ل hərfi istifadə olunur:

گوزلمک
gözləmək

بسلنردی
bəslənərdi

تمیزلمک
təmizləmək

عزیزلیوردیلر
əzizləyirdilər

İki nümunədə -lə şəkilçisinin لə şəklində yazıldığını görürük: گوزلهمیوردی (gözləməyirdi), گوزلهسون (gözləsin).

2. -laş²

-لاش

-لاش

قطارلاشوب
qatarlaşıb

یا خنلاشانده
yaxınlaşanda

برلشک
birləşək

مختلشلرلر
müxtəlifləşərlər

3. -lan²

-لان

-لن

آدانورلار
adlanırlar

سارقلانماقندهدر
sarıqlanmaqındadır

فرحلنهجک
fərəhlənəcək

اسگیلنمش
əsgilənmiş

4. -ar²

-ar ا ر

-ər ر

بوزاروب
bozarıb

قزاروب
qızarıb

گوگرمش
gögərmiş

گوگروب
gögərib

5. -al²

-al ال

-əl ل

آزالدوب
azaldub

ساغالمیوب
sağalmayıb

دزلتمک
düzəltmək

دوزلدنده
düzəldəndə

6. -a²

-a ا

-ə -

-a şəkilçisi ا ilə yazılır, -ə şəkilçisi isə söz köklərindəki ə saitinin yazılışında olduğu kimi yazıda göstərilir:

اويناتماقی
oy(u)natmağı
دیلنچیلگه
dilənçiligə

ياشادوقمز
yaşadığımız
دیلگم
diləgim

بوشالتماق
boşaltmaq
دیلیور
diləyir

7. -i⁴

Addan feil düzəldən -i, -i, -u, -ü şəkilçiləriəski yazıda göstərilir:

ترشمش
turşumuş

یردی
yeridi

یرتسون
yeritsin

یردوب
yeridib

8. -ilda⁴

-ilda (pıçıldeşirlar), پوچلداشورلار: لدا (pıçıldeşmadan),
قاقلداشها-قاققلداشا (qaqqıldeşa-qaqqıldeşa)

-ildə, -ulda, -üldə şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

9. -iq, -(ix, -ik, -ux, -ük)

(darıxdıqlarında) داریخدقلارینده: -ix

-iq, -ik, -ux, -ük şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

10. -xa, -xala, -ğa, -ğala:

چولغالیورلار (çulğalayır) چولغالیور (çulğalamaq) چولغالاماق: -ğala
(çulğalayırلار)

-xa, -xala, -ğa şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

Feildən feil düzəldən şəkilçilər**1. -il⁴**

-il şəkilçisi ل ilə yazılır:

يا زلمش yazılmış	يغلنجه yığılnca	آچلماقا açılmağa	باسدرلمش basdırılmış
---------------------	--------------------	---------------------	-------------------------

Sadəcə 8 nümunədə şəkilçinin ل یل , 2 nümunədə isə و ل ilə yazıldığını görürük: (yazılıbdır), یا زیلو ب د ر (sayılmazdı), سا ییلما ز د ی (tapılan) və s.

-il şəkilçisi üçün tapılan 36 nümunənin yarısı ل , yarısı isə یل ilə yazılmışdır:

گوندرلمز göndərlməz	اکلوبلر əkiliblər	ایشیدیلندن eşidiləndən	چکیلوب çəkilib
------------------------	----------------------	---------------------------	-------------------

-ul şəkilçisi و ل ilə yazılır:

طوغولانده doğulanda	قورولمشدی qovrulmuşdu	اونودولمالودر unudulmalıdır	سویولان soyulan
------------------------	--------------------------	--------------------------------	--------------------

Sadəcə 3 nümunədə şəkilçinin saitinin yazılmadığını görürük: قویلدی (qoyuldu), د وتلمیوب (dutulmayıb), قویلسون (qoyulsun).

-ül şəkilçisi ل ilə yazılır:

توکلن tökülən	بوکلمش bükülmüş	اورتلمش örtülmüş	دوگلدی dögüldü
------------------	--------------------	---------------------	-------------------

İki nümunədə şəkilçinin و ل , bir nümunədə isə یل ilə yazıldığını görürük: گوریلدی (görüldü), توكولور (tökülür), یوزولورسه (yüzülürsə).

2. -dır⁴

-dır şəkilçisi در şəklində yazılır:

چاتدروب çatdırıb	باسدرلمش basdırılmış	باغسالدرمشدی bağ saldırmışdı	آدلاندرورلار adlandırırılar
---------------------	-------------------------	---------------------------------	--------------------------------

Bir neçə nümunədə دیر yazılışını görürük: آلدیردی (aldırdı), قاریشدیریرلار (qarışdırırılar)

-dır şəkilçisinin yazılışında həm در , həm də دیر formasından təxminən bərabər nisbətdə istifadə olunur:

ثروتلندرورلر sərvətləndirirlər	یتشدرمک yetişdirmək	محکمئلندیروب möhkəmləndirib	چیمدیرورلر çimdirirlər
-----------------------------------	------------------------	--------------------------------	---------------------------

-dur şəkilçisinin tapılan 7 nümunəsinin 4-ü در , 3-ü د و ر ilə yazılmışdır:

یویوندرومق yuyundurmaq	یویوندروب yuyundurub	دولدورام dolduram	دولدوردی doldurdu
---------------------------	-------------------------	----------------------	----------------------

-dür şəkilçisi در ilə yazılır:

سورندرمکدن süründürməkdən	اولدرسهلر öldürsələr	اولدرمکدن öldürməkdən	اولدره öldürə
------------------------------	-------------------------	--------------------------	------------------

3. -ış⁴

قاتشدرماق	ياپشمالرينه	يتشميودر	سورشور
qatışdırmaq	yapışmalarına	yetişməyibdir	soruşur

-üş şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

Az da olsa, fərqli yazılışlar da görmək mümkündür. Adətən bitişməyən hərflərdən sonra -ış⁴ şəkilçisinin saiti yazıda göstərilir:

ازيشدروب	سگريشوب	سوروشدم	ياپوشميا لار
əzişdirib	səğrişib	soruşdum	yapışmayalar

4. -in⁴

-in, -in ن

آلنوب	چالندی	گيچنوردیلر	گينديرديلر
alınb	çalındı	geçinirdilər	geyindirdilər

-un, -ün şəkilçiləri həm ون, həm də ن formasında yazılır. ون ilə yazılış halları nisbətən daha çoxdur:

يويوندروب	گورونور	اوقونان	اولنورديتعليم
yuyundurub	görünür	oxunan	təlim olunurdu

5. -it⁴

-it (tanıtı), قالقتوب (qalxıtıb), تانتدی: -it

-it şəkilçisi ilə əlaqədar tapılmış üç nümunənin ikisində şəkilçinin saiti göstərilmiş, birində göstərilməmişdir: اينجيتمهميشم (incitməmişəm), اينجيتمهميشم (incitməmişəm), يرتسون (yeritsin)

-ut, -üt şəkilçilərinə ait nümunə tapılmamışdır.

6. -ir⁴

-ir ر

ياترتمالودر	ياتردان	ياترماق
yatırtmalıdır	yatırdan	yatırmaq

-ir و ر

يتورمك	ايتوردی	بيتورديكده	كيچورمگي عمر
yetirmək	itirdi	bitirdikdə	ömür keçirməgi

İki nümunədə şəkilçinin saitinin ير ilə yazıldığını görürük: ايتروب (itirib), كچيريرگيجهسنيسوك (son gecəsini keçirir)

Az da olsa şəkilçinin saitinin yazılmadığı nümunələrə də rast gəlmək olur: ايتروب (itirib), يتروب (yetirib), كيچروب (keçirib) və s.

-ur şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

-ür کوچرتدیلر (köçürtdülər)

7. -ar²

-ar چخاردماماغيميز (çıxartdı), چخارتدی (çıxarır), چخاریر: -ar və s.

-ər şəkilçisinə ait nümunə tapılmamışdır.

8. -ala²

-ala لا ا

-ələ بل

تايد الادك

tapdaladın

چولغالاماق

çulğalamaq

ايتھليورديلر

itələyirdilər

ايتھلمه

itələmə

-ala şəkilçisinin yazılışında bəzən sonuncu "a" səsinin yazılmadığını görürük. Bu da, ehtimal ki, yazılışın tələffüzə uyğunlaşdırılması nəticəsində "a" səsinin "ı" səsinə keçməsi ilə bağlıdır: چولغالایور (çulğalıyır), تافتالیوب (taftalıyb), سارمالیورلار (sarmalıyırlar) və s. Əski yazıda iki ى hərfi yan-yana gəldiyi zaman adətən bu hərflərdən biri ixtisara salınır. Buna görə də, yuxarıdakı nümunələrdə "ı" səsinə çevrilən "a" səsi yazıda göstərilməmişdir.

Yuxarıda "Rəhbər" jurnalından verilən nümunələr əsasında bəzi ümumiləşdirilmiş qaydalar çıxartmaq mümkündür:

1. -dır⁴, -sız⁴, -ıncı⁴ və s. kimi bəzi dörd variantlı şəkilçilər ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında bir variantda yazılır.

2. -lıq⁴, -maq², -acaq² və s. kimi tərkibində ق, yaxud ك hərflərindən biri olan şəkilçilər iki variantda yazılır. Tərkibində ق olan şəkilçilər qalın, ك olan şəkilçilər isə incə oxunur. Ona görə də, ق-lı şəkilçilərin əlavə olunduğu sözlər qalın, ك-li şəkilçilərin əlavə olunduğu sözlər isə incə oxunmalıdır.

3. -ça², -ma², -ar², -laş² və s. kimi tərkibində a, yaxud ə saitlərindən biri olan şəkilçilər, əsasən, iki variantda yazılır.

Şəkilçilərin orfoqrafik xüsusiyyətlərini bilmək ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş mətnləri doğru oxumağa kömək etməklə yanaşı bu yazı ilə yazmağı da asanlaşdıracaqdır. Bu baxımdan "Rəhbər" jurnalındakı leksik şəkilçilərin orfoqrafik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinin ərəb qrafikalı Azərbaycan mətbuatının və ümumilikdə bu əlifba ilə çap olunmuş mənbələrin doğru və sürətli oxunmasına kömək edəcəyinə inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov, M., "Rəhbər" jurnalının tarixindən, "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı: 1968, 5 may.
2. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Elm və Təhsil, Bakı, 2009, 171 s.
3. Bayramoğlu Alxan. "Dəbistan", "Məktəb", "Rəhbər"-pedoqoji jurnalistikamız: 22 iyul Milli Mətbuat günüdür, "Azərbaycan müəllimi" qəz. Bakı: 2011, 22 iyul.
4. Eminov A. İlk pedoqoji jurnallarımız "Dəbistan" və "Rəhbər", "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1981, 30 dekabr.
5. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 141 s.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Yazıçı, 1985, 1035 s.
7. Hacıyeva Zəminə. Əski əlifba. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 1989, 78 s.
8. Hüseyinzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
9. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası I. Bakı: Nurlan, 2007, 280 s.
10. Kazımov Qəzənfər. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 544 s.
11. Məmmədov Əflatun. "Dəbistan", "Məktəb" və "Rəhbər" jurnalları. Bakı: Maarif, 1983
12. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə, I cild, 295 s. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2011.

13. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
14. "Rəhbər" jurnalı, 5 nömrədə, 1-5-ci № / Mahmud bəy Mahmudbəyovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə. Bakı: "Füyuzat" və "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi, 1906-1907, 89 s.
15. Rüstəmov Təhminə. Əski əlifba. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 82 s.
16. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.
17. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 1. İstanbul: 3F, 2006, 443 s.
18. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 2. İstanbul: Kesit, 2012, 442 s.
19. Develliöglü Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1993, 1195 s.
20. Sami Şemsəddin. Kâmus-ı Türki. İstanbul: Enderun, 1989, 1074 s.
21. Kaplan Muharrem. Sovyet dönmə öncəsi Azərbaycan matbuatı araştırmaları bibliyografyası // Journal of Qafqaz University. Philology and Pedagogy, Bakı: 2013, C.1, № 2, s. 147-162

UOT: 398;801.8

SEYİD NİGARİ İSMAYİL ŞİXLİNİN VƏ GİRYANIN TƏQDİMATINDA

Sədrəddin HÜSEYN

Bakı Mühəndislik Universiteti

shuseyn@beu.edu.az

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüfün kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Onun yayılma və inkişafı qabarma və çəkilmələrlə müşahidə olunsada, bu məkanda daima olmuş və islamıyyətin qorunmasında önəmli rol oynamışdır. XIX əsrdən Azərbaycan rus işğalına məruz qalandan bir çox dəyərlər kimi dini görüşlər də böhran və tənəzzül dövrünü yaşadı. Zəif də olsa Azərbaycanda təsəvvüf XX əsrə qədər mövcudluğunu qorudu. Təsəvvüf ocaqları tamamilə yox olsa da, ədəbiyyatda bu mövzu uzun müddət qala bildi. Məqalədə təsəvvüf dünyasının XIX əsrdəki vəziyyəti, o dövrün mütəsəvvifləri və ədəbiyyatda təsəvvüf məsələləri araşdırılır. Şirvanlı Siracəddin İsmayıl Əfəndinin yetirməsi qarabağlı Mir Həməzə Nigari, onun Qazax nəqşibəndiləri ilə əlaqəsi tədqiq olunur. Dilbazilər nəslinin bu təriqətə böyük xidmətləri olmuşdur. Qazağın Xanıqlar kənd sakinləri Allahyar ağa, onun oğlu Hacırahim ağa Vəhidi bu təriqətin nüfuzlu nümayəndəsi olmaqla bərabər şeirləri ilə də təsəvvüf ədəbiyyatını davam etdirirdilər.

Bu sahədə Hacırahim ağa Vəhidinin oğlu Camal ağa Dilbazinin də böyük rolu olmuşdur. Onun həyatının bir hissəsi çar Rusiyasının Azərbaycanda genişmiqyaslı repressiyaları dövrünə, digər hissəsi sovet dövrünə düşür. Dünyagörüşlərin, əxlaq və mədəniyyətin, milli və dini dəyərlərin dəyişməsi, ixtilaflar, durğunluq və yeniləşmələr, təbəddülatlar bu dövrün əsas xüsusiyyəti idi. Camal ağanın həm həyatı, həm də əsərləri bu dövr gerçəklərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada deyilənlərdən əlavə bir də təriqət daxili ixtilaflar, Mir Həməzə Nigari ilə bağlı yeni faktlar üzə çıxır, şairin yaradıcılığında sufi görüşlərinə də nəzər yetirilir.

Açar sözlər: təsəvvüf, təriqət, bidət(yolunu azma mənasında), cəzbəyə tutulma, xəlifə, mürşid, mürid, ilahi eşq, repressiya.

SEYİD NİGARİ INTRODUCED BY ISMAIL SHIKLI AND GİRYAN

ABSTRACT

The roots of Sufism in Azerbaijani literature date back to very ancient times. Though its spreading and development are observed with tides, it has always existed in this area and played an essential role in the protection of Islam. Since Azerbaijan underwent Russian occupation in the XIX century, religious views had their crisis and downturn period just like some values. Sufism maintained its existence in Azerbaijan till the XX century, though it was weak. Sufi centers disappeared completely, however this topic could stay in the literature for a long time. The article studies the case of Sufi world in the XIX century, adherents of Sufism of that period and sufi issues in literature. Mir Hamza Nigari from Karabakh, a successor of Sirajaddin Ismayıl Afandi from Shirvan and her relations with nagshibands from Gazakh are explored. The ancestors of Dilbazis had great services in this sect. The villagers of Khaniglar, Gazakh: Allahyar aga, his son Hajirahim aga Vahidi carried on Sufi literature with their poems, along with being prestigious members of this sect.

Camal ağa Dilbazi, the son of Hajirahim ağa Vahid had a great role in this sphere as well. A part of his life coincides with large-scale repressions period of tsar Russia in Azerbaijan, and the other part with Soviet period. The swaps in worldviews, moral and cultures, national and religious values, conflicts, stagnancy and renovations, changes were the main features of this period. Both Camal ağa's life and his works are of great importance in terms of learning the truth of this period. In addition to the facts mentioned here, sectarian conflicts and new facts related with Mir Hamza Nigari appear, and sufi views are considered in the poet's works.

Keywords: Sufism, sect, bid'ah, falling into anecstasy, khalifa, murshid, murid, divine, love repression

НА ПРЕЗЕНТАЦИИ СЕИДА НИГАРИ И СМАИЛШИХЛИ И ГИРЯНА

РАЗЬОМЕ

В азербайджанской литературе тасаввуф своими корнями уходит в глубокую древность. Если даже его распространение и развитие сопровождались столкновениями и трениями, он всегда существовал на этой

территории и сыграл важную роль в сохранении исламизма. В XIX веке, после того как Азербайджан попал под оккупацию русских, многие ценности, такие как религиозные встречи, пережили период кризиса и упадка. До XX века тасаввуф, даже если и слабо, сохранял своё существование. Не смотря на полное исчезновение центров тасаввуфа, в литературе эта тема смогла сохраниться на долгое время. В статье исследуются положение тасаввуфа в XIX веке, мутасаввифы того времени и задачи тасаввуфа в литературе. Воспитанник Сираджаддина Исмаила Эфенди из Ширвана Мир Гамза Нигяри карабахский, изучается его связь с нагшбандийским течением Казаха. Род Дильбази много служил этому течению. Жители деревни Ханьглар Казахского района Аллахъяр ага, его сын Гаджирагим ага Вахиди являясь влиятельными представителями этого течения, наравне с этим продолжали развитие тасаввуфской литературы в своей поэзии.

Большую роль в этой сфере также сыграл сын Гаджирагима аги Вахиди Джамал ага Дильбази. Часть его жизни приходится на период репрессий со стороны царской России в Азербайджане, другая часть на советский период. Главными особенностями этого периода были изменения мировоззрений, морали и культуры, национальных и религиозных ценностей, разногласия, застой и нововведения, перемены. Большую важность в изучении действительности данного периода представляют и жизнь Джамала аги, и его произведения. Помимо того, что сказано, ещё и разногласия внутри течения, появляются новые факты, связанные с Мир Гамзой Нигяри, также рассматриваются суфийские встречи в творчестве поэта.

Ключевые слова: тасаввуф, течение, ересь (в значении заблудший), исступление, халиф, муршид, божественная любовь, репрессия.

Giriş. İslamiyyət Azərbaycana yayılmasından az sonra özü ilə təsəvvüfün də gətirdi. “Avropada Renssans, bizdə İntibah adlanan hərəkət, yaxud Sufizm (təsəvvüf) min ildən artıqdır ki, bütün dünya fəlsəfi fikrini məşğul edən bədii-fəlsəfi cərəyandır, bədii-fəlsəfi sistemdir.” (8. 330-334) O dövrlərin şərtlərinə görə indiki anlamda Azərbaycan və azərbaycanlı məfhumu formalaşmasa da, bu məkanda və azərbaycanlıların təmsalında yayılıb formalaşan təsəvvüfün özəllikləri vardı. Onun fərqliliyini həm coğrafi, həm etnik, həm də milli şərtlər müəyyənləşdirirdi. Kökü Həllac Mənsura, Söhrəvərdilərə, Şeyx Yusif Həmədaniyə, Əhməd Yəsəviyə, Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə, Fəridəddin Əttara dayanan Azərbaycan təsəvvüfünün fərqli qolları, zəngin tarixi və zəngin təsəvvüf ədəbiyyatı vardır. Səcuqilərin süqutundan sonra Azərbaycan təsəvvüfünün Anadolu ərənləri ilə əlaqəsi nisbətən zəiflədi. Sonrakı dövrlərdə daha çox nəqşibəndilik, hürufilik, səfəvilik, xəlvətlik təriqətləri geniş yayıldı. Əlbəttə, bunların yanında nisbətən sapıq qələndərlik, nəbatilik və tam sapıq babilik, bəhailik kimi təriqətlər də mövcud idi. Amma onlar çox da geniş dairədə fəaliyyət göstərə bilmədilər.

Kökü Söhrəvərdilərə dayanan xəlvətlik XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmağa başlayır. Xüsusən Şirvanda ocaqları qurulur, təklər fəaliyyət göstərir. Şamaxıdan Bakıya köçüb Şirvanşahlar sarayında da böyük nüfuz sahibi olan Seyid Yəhya Bakuvinin dövründə (XV əsr) xəlvətlik özünün ehtişamlı dövrünü yaşayır. Onun xəlifələrindən Dədə Ömər Rövşəni də Rövşəniyyə təriqətini quraraq Ağqoyunlular dövründə böyük hörmət və ehtiram görür. Dədə Ömər xəlifəsi Şeyx İbrahim Gülşəni isə Qızılbaşlar dövründə dəqib olunur, əvvəl Anadoluya köç edir, Osmanlıda böyük hörmətlə qarşılanır. Sonra Misirə gedərək fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər orada davam etdirir. XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda ən çox yayılan Nəqşibəndiyyənin də, Xəlvətiyyənin də fəaliyyəti məhdudlaşdırılır. Hürufilik yaddaşlarda və əsərlərdə qalır. Səfəvilik önə keçsə də, açıq-gizli digər təriqətlər ömrünü sürdürür. Xüsusən nəqşilik uzun ömürlü olur. Hətta rus işğalı zamanı bütün dini fəaliyyətlər məhdudlaşdırılsa da, Kürdəmirli Siraçəddin İsmayıl Şirvaninin təmsalında rus dövlətinin yuxusuna haram qatır. Şeyx Şamil belə mənəvi dəstəyini İsmayıl Əfəndidən alır, onun müridi olur. Dağıstanın Baş Muxax kəndi mənəvi mərkəz rolunu oynayır. Oradan sıxışdırılan Muxaxlılar sonradan Zakatalanın indiki Muxax kəndində məskunlaşır və dini dəyərləri qoruyub saxlayır.

İsmayıl Əfəndinin digər xəlifəsi isə Qarabağlı Mir Həmzə Nigari idi. O yazdığı əsərlərlə təriqətin ideyalarını yaşadır, şəxsi fəaliyyəti ilə də müridlər yetişdirir. Onun dörd xəlifəsindən biri Qazaxda fəaliyyət göstərir. Nigari də çar hökumətinə qarşı vuruşanların cərgəsində idi. Odur ki, Azərbaycanda çox qala bilmir. Anadoluya köç edir. Orada məşhurlaşır, böyük şöhrət qazanır. Xəlifələrindən biri Qazaxda idi. Burada təriqətin sütunlarından biri Dilbazilər idi. Allahyar ağa, Hacırahim ağa, Camal ağa kimi nümayəndələr nəqşilərin fəaliyyətində mühüm rol oynamış Dilbazılərdən bir neçəsidir. Əbdürrəhman ağa şair idi, Cavad xana rəğbətində görə gürcü çarı II İraqi tutdurub gözlərini çıxartdırır. Gəncənin işğalına bir mənsumə həsr edir. Onun oğlu Allahyar ağa nəqşibəndiliyi qəbul edən bu nəslin ilk nümayəndəsi hesab olunur. O, Mir Həzə Nigari ilə dostluq etmiş, onu bir ilə qədər evində saxlayıb, sonra dövlətdən gizlin Ərzuma keçirmişdir. Allahyar ağanın oğlu Hacırahim ağa Vəhidi Nigarinin qazaxda naibi olmuş, təsəvvüf ruhlu şeirlər yazmışdır.

Dilbazılərdən **Camal ağa Dilbazi Giryan** bu nəslin sonuncu sufi şairidir. Onun xidmətlərindən biri sovet dövründə belə təsəvvüfü həm şəxsi həyatı, həm də əsərləri ilə yaşada bilməsi. Digəri Nigari ilə bağlı bir çox gizlinləri aşkara çıxarması və üçüncü ən mühümü İ.Şıxlının “Dəli Kür”ündə adı keçən Nigari ilə bağlı qaranlıqları aydınlatmağıdır. Camal ağa 1860-1945-cin illərdə yaşamışdır. Qazaxın Xanlıqlar (indiki Musaköy) kəndindəndir. Təhsilini atası Hacı Rəhimdən almış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, babalarından qalma zəngin kitabxanada ardıcıl qiraətlə məşğul olmuşdur. 1905-ci ildə Qazaxa köçür, 1812-ci ildə bir ev kirəyəyə qiraətxana-kitabxana təşkil edir. Müxtəlif yerlərdən kitab, qəzet-jurnal gətirtirir. Orada ədəbi məclislər təşkil edir. Camal ağa 1917-19-cu illər Qazax şəhər idarəsinin başçısı olur. (3.5) Musavat firqəsinin məramına rəğbətlə yanaşır, istiqlal hərəkatına qoşulur. Huru paşa Qazaxa gələndə onu qarşılayır, çıxış edir və şərəfinə ziyafət verir.

Camal ağa üç cilddən ibarət bir kitab yazır və “Bu cildlərdə 1801-ci ildən sonrakı dövrdə Qazax mahalında və ətrafında cərəyan etmiş tarixi hadisələri öz prizmasından qələmə almış, bütün dərinliyi ilə bələd olduğu **sufizm və müridizm** cərəyanlarını bəlkə də ilk dəfə yeni gözlə təhlil etmişdi və bu qiymətli əsərlərin çapı barədə düşünürdü.” (3.6) Ancaq təəssüf ki, repressiya illərində bi kitabın iki cildi “troyka”nın (Üçlük. Repressiya illərində kimi istəsələr tutur, məhkəməsiz barəsində hökm çıxarır və icra edirdilər. S.H.) əlinə keçir və yandırılır. Beləliklə Azərbaycan fikir tarixi çox zəngin və qiymətli bir qaynaqdan məhrum olur. Əmlakı iki dəfə müsadirə olunur. Azərbaycan bolşevik işğalına məruz qalanda, bir də 1931-ci ildə. Dəfələrlə tutulub ittiham olunsada məhkum etməyə bir dəlil tapa bilmirdilər. Nəhayət, 1931-ci ilə ikinci dəfə “üçlüyün” qərarı ilə mülkü müsadirə olunur və ailəsi ilə birgə beş il müddətinə Qazaxıstanə sürgün edilir. Ev müsadirə olanda üçüncü kitabı “Divani-Fəşahət” və İstanbullu Xülusi əfəndinin “Nicati-əbədiyyə” kitabı xəstə yatan qızı Sənəmin döşəyinin altında olduğundan salamat qalır. Camal ağa onu qonşuları Abuhəyat adlı qıza verir ki məscidə versin. Bu qız kitabı məscidə apararkən oradakı kitabların yandırıldığını görüb geri dönür və əmanəti müstəqillik illərinə qədər qoruyb saxlayır.

Camal ağa sürgün yolunda xəstə və kiçik yaşlı qızı Sənəmi itirir. Onu bur qumsallıqda dəfn edirlər. 1936-cı ildə sürgündən qaça bilir. Bakıda qohumlarının evində gizlənir. S.Vurğunun məsləhəti ilə o vaxtkı Ali Sovetin sədri Mirbəşir Qasimovun qəbulunda olur və bildirir ki, yaşlı ötüb vətənə ölməyə gəlib. O da deyirki, get Bülbülədə yaşa. 1941-42-ci illərdə oğlanları Siracla Xülusi cəbhəyə gedir. Şair xanımı Zeynəbi də götürüb əvvəl gəncəyə, oradan da Qazaxa gedir. 1945-ci ildə dünyasını dəyişir. Vəsiyyətinə görə Xanlıqlar kəndində mürşidi Xülusi əfəndinin qəbri yanında adəfn edilir.

Camal ağa Giryanın yaradıcılığında Nəqşibəndiliyin Qazax ordeninin dəqdimi.

Camal ağa Qazax ədəbi mühitində böyümüşdür. Bu mühitdə klassik ədəbiyyatla bərabər çağdaş ədəbi proses də öyrənilirdi. Bunlardan əlavə o, həm atası Vəhidinin, həm Nigarinin həm də Mir Həməzənin Qazağa xəlifə təyin etdiyi Yasəri Hüseyn Xülusi əfəndinin təsirində idi. Nəqşibəndi idi və bunu “qəlbən qəbul etmək və mənimsəməklə qalmayıb, onun təbliğatçılarından ideoloji əsaslarının keşiyində duran, prinsiplərinin təhrif edilməsinə qarşıqətiyyətlə səsinə ujcaldan bir təriqətçi idi” (3.15) O. “Divani-Fəsaḥət” əsərində Qazaxda gedən proseslər, xüsusən Aslanbəyli kəndində yaşayan Hacı Mahmud İncəvinin təriqətdaxili ixtilafları, pozuculuq fəaliyyəti və ona qarşı dirənişlər, haqq uğrunda savaşılar ətraflı təsvir olunur. Camal ağa Mir Həməzənin beş xəlifəsi olduğunu deyir və bunları peyğəmbərimizin xəlifələrinə bənzədir. Bunlardan dördüncü Xülusi əfəndini Həzrət Əliyə, incəli Mahmud əfəndini isə Müaviyəyə bənzədir. (3.105)

Müstəqillik illərinə qədər Nigari unudulmuşdu. Kimsə onun adını çəkə, haqqında danışı bilməzdi. Sadəcə İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı əsasında çəkilən eyni adlı filmə Hacı Əmrahın dilindən “Ustadımız Seid Nigari demişdir...” kimi ifadə işlənir. Romanda bir az da təfəsilatı ilə verilir. Göytəpə kəndində Molla Sadıq S.Nigarinin müridlərinin təlqini ilə onun təriqətini yayır, kənddə saqqallı adamların sayı çoxalır və bir gün meyxana məclisi düzəldilir. Bu məclisə Molla Sadıq Cahandar ağanı da cəlb etmək istəyir, “Cahandar ağa bir az oturub **türbədən** gələn **müridin hədisinə** (kursivlər bizimdir. S.H.) qulaq asandan sonra narazılığını bildirmiş, müridlər çalib-oyunayanda isə məclisi yarımçıq qoyub ayağa durmuşdu: “Mənim ağlım bir şey kəsmir, bunlar hamısı lotuluqdur”-deyə qapını vurub çıxmışdı.” (4. 177). Molla Sadıq əvəz çıxmaq üçün Cahandar ağanın bacısı Şahnigarı tovlayıb gətirir. Amma bura qədər müridlər artıq Nigarinin kitabını başqaları kimi Şahnigara da vermiş və başqaları kimi “Şahnigar xanım da Seyid Nigarinin kitabını quranla yanaşı qoymuşdu...” (4.177) Məclis başlayandan sonra türbədən gələn Hacı Əmrah müridlərə: “...cəddinə qurban olduğum deyir ki, insan gərək bu dünyada özünə əziyyət verməsin. **Nəfsini qaytarıb, gözünü ac qoymasın.** Kim bu dünyada sıxıntı çəksə, elə axirətdə də əzab içində qıvrılacaq... Xəliq özü belə buyurmuşdur. Aşiq və məşuq öz eşqləri ilə yaradana qovuşurlar. Dünyanın sirri budur, ... Qəlbində eşqi olan çox adam **allaha** daha tez qovuşur.” (4. 175) Və bütün məsələ də burada düyünlənir. Yəni müridlərin əyləncə məclisi, qadınlarla kişilərin yanaşı oturması, orada vəcdə gətirici mahnılar, bu mahnıların və ortamın “qızışdırdığı” insanlar, şamların sönməsi və nəhayət... (4. 170-181)

İsmayıl Şıxlının Seyid Nigarini nə qədər bilməsi, onun təriqətinə nə qədər bələd olması və onların Qazaxdakı fəaliyyətlərini necə bilməsi bizə bəlli deyil. Kursivlə verdiyimiz sözlərin mənası da o vaxtın oxucusuna bəlli deyildi. Yəni müəllif çoxlu üstü qaralı fikirlər qoyur. Bu səhnə əsərdə bəlkə də o dövrün tələbinə görə mollaın timsalında dini gözdən salmağa görə idi. Buna da inanmaq olmur, çünki roman milli ruhda yazılmış və sovet ideologiyasını alt-üst edəcək bir tendensiya gətirirdi. Reallıq isə sadəcə odur ki, “Dəli Kür”ü oxuyanlar, filminə baxanlar Seyid Nigarini Hacı Əmrahın təqdim etdiyi kimi tanıdı və elə də bildi. Ancaq “Divani-Fəsaḥət” əsərindən bəlli olur ki, “Dəli Kür”dəki molla Sadığın eynisi həyatda olub, hətta ondan daha betəri olub. Bu, Camal ağanın beşinci xəlifə Müaviyəyə nisbət etdiyi İncəli Hacı Mahmud əfəndidir. Yəni o, “Dəli Kür”ün mollaının prototipidir deyə bilərik. Bəlkə də İsmayıl Şıxlı o molla obrazını yaradarkən elə Mahmudu nəzərdə tutub, sadəcə dövrünə görə bu qədər deyə bilib.

Camal ağaya görə “İncəli kəndində sükunət edən Hacı Mahmud əfəndi Mövlana şahın (Nigarinin S.H.) əl kağızı ilə xilafətə keçən bir molla olub, xilafətdə avam cəməətin arasında bir

böyük şöhrətə nail olmuşdur. Mövlanə şahdan sonra bunun ziyarətinə gələn avam cəmaətimiz... axın-axın olub tökülüb gələrdilər...(3. 81-82) Bu gələn camaat özləri ilə qöçdən inəyə, buğaya, arabalarla taxıl və başqa ərzaqlara qədər bütün Qafqazdan, hətta Ərzrumdan belə gətirər, Mahmudun anbarlarına, tövlələrinə doldurardılar. "...doğmaz qadınlar, qısır övrətlər "olar" niyyətinə yığışib sovqatlar ilə gələrdilər. Müftəxor lotular özlərini dəliliyə vurub orada yaşayardılar. Qadınlar, lotu dəlilər bir odada yığışib dınqır çalib, çılpaqlanıb oynardılar, çırağı keçirib qarışardılar bir-birinə. Hacı Mahmuda xəbər verirdilər. Deyirdi ki, "işiniz yoxdur, eşq və məhəbbət aləmidir. (Bu məqamda "Dəli Kür" də də belə deyilir) Qısır gəlinlər. Doğmaz övrətlər boğaz gedərdilər.

Hacı Mahmud topladığı sərvətdən Türkiyəyə, Siracəddinin türbəsinə, xüsusən onun sirrini açmasın deyə oranı idarə edən Mir Hasan Əfəndiyə də ayrıca göndərmiş. Sırr da ondan ibarət imiş ki, Nigari Mahmudun kimliyini biləndən sonra onu xəlifəlikdən azad edir və buna aid sənədi qardaşı oğlu Mir Hasana verir. O da Mahmudun göndərdiklərinə şirnikləni bu məsələni gizli saxlayır. Camal ağa Hacı Mahmudu xarakterizə edərkən belə yazır: "Ancaq bir qurd sufi idi. Təqva yolu ilə xalqı başına toplayıb aldadırdı. Həqiqətdən anda bir əsər görünməzdi. Bunun bu əhvalını bilənlər də az deyildi. Kimsə cəsarət edib bir söz deyə bilməzdilər. Avam cammat elmsiz, gözü bağlı. Xalq elə hesab edirdilər ki, kimsə ona toxunsa, bərbad olub yox olacaqdır. Hacı Mahmudun nüfuzuna və ocağına inanmışdılar. Onun başına və ocağına and içərdilər. "Babamın başı haqqı", "Ocağı haqqı" deyib baş əyərdilər. Bütün avam camaatınandı, qəsəmi bu idi. **Bütün camaat o etiqad ilə yaşayardılar.** (S.H.)" (3.83)

1889-cu ildə Mir Həməzənin dördüncü xəlifəsi İslambullu Yasəri Hüseyn Xülusi əfəndi Qarabağa gəlir. Şahnigarın qəbrini ziyarət edir. Oradan Qazağa gəlir, yolda xəstələyir və bir müddət burada qalası olur. Həm din adamları, həm sadə camaat, həm də məmurlar Mir Həməzəyə görə ona böyük hörmət göstərir. Qonaq çağırırlar, inək, qoç kəşib hörmət-izzət göstərilər. Qonaq çağıranların içində Camal ağa da olur. Qaraqoyunlu sakinlərindən Xülusiəfəndini tanıyan varmış Onlar da qonaq dəvət edəndə Hacı Mahmud kimliyinin bilinəcəyindən qorxub mane olmaq istəyir. Ancaq Camal ağanın işə qarışması ilə səfər baş tutur. Hacı Mahmud bu dəfə Xülusi ilə bağlı hökumətə yalan məlumatlar verir, araşdırılır, Hacı Mahmudun yalanı ortaya çıxır. Hətta Qaraqoyunlunun gürcü rəisi də Xülusini müdafiə edir. Ona bir ay vaxt verirlər. Bu müddətdə irşadla məşğul olur. Sofuluya qayıdır və Camal ağanın qonağı olur. Üç gün ərsində Camal ağa bütün həqiqətləri Xülusiyə ərz edir. Sonra Akstafada qatarla Batuma, oradan da İstanbula yola salır.

Bir vaxt sonra Xülusi əfəndi Camal ağaya məktub göndərir ki, Mir Həməzənin kiçik həməmi Lətifə validəmiz Trabzona varid olacaq. Sən də ora gəl. (3.93) Camal ağa gedir, gediş ramazan ayına təsadüf edir. O ayı orada qalırlar. Sonra Xülusi ilə bir çox yerləri gəzib Xanlıqlara qayıdırlar. Yay müddəti yaylağa çıxırlar. Yaylaqdan qayıdanda Xülusi əfəndi soyuqlayır və vəfat edir. Vəsiyyətinə görə Xanlıqlarda dəfn olunur.

Hacı Mahmudla bağlı dövlət adamları araşdırma aparır. Rusiyaya sürgün qərarı çıxır. Lakin Mahmudun oğlu Veyisin verdiyi on min manat rüşvətlə sürgün Türkiyə ilə əvəz olunur. Bu arada Hacı Mahmud zəhər içib ölür. Fikirləşir ki, qəbrini ziyarətəh edəcəklər və ora gələn nəzirlər övladları üçün yetəcək. Camal ağanın yazdığına görə elə də olur. Avam cammat onun qəbrini ziyarətəhə çevirir. "...Nə fəidə ki, özü dediyi kimi, qəbri bir böyük ziyarətəh tərtibdir ki, tərtibdir... pul xəzəl kimi tökülür. ...**Gəl belə gözü bağlı cəmaətə qandır...**(S.H.)"(3.100)

Camal ağa kitabında sufilərə xas xüsusiyyətləri sadalayaraq onları Mühüm kimi dünya malına tamah salmamağa, fani olmalardan çəkirməyə çalışır və fikrini belə yekunlaşdırır: “Mövlana Hacı Mir Həməzə əfəndi həzrətləri buyururdular ki, hacı Mahmuda övrəti çaxır içirirdi. Dünya tamahı ol dəni sufinin gözlərini bağlamışdı və talibi-dünya olduğu əhli-bəsirətlərin məlumlarıdır...” (3.107)

Şair ona həsr etdiyi bir şeirində Mahmuda münasibətini belə ifadə edir:

Sufiyi-xudbini gör kim, həqqi inkar eylədi,
Bərk tutub batil yolun, dünyanı iqrar eylədi...
Lənətə oldu səzavar Hacı Mahmud İncəvi
Bu ləinin aqibət yerinihaqq nar eylədi. (3.64)

“Divani-fəsaḥət” əsərində sufi görüşlər. Camal ağa şeirlərini Giryan təxəllüsü ilə yazırdı. Ağlar göz mənasına gələn bu məfhum bütövlükdə Camal ağanın şəxsi həyatının təcəssümü olmaqla, əsərlərinin də ruhuna hopub. Necə ki, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Nəsimi yazdığı əsərlərlə təriqətlərinin tərcümanıdır, elə də Giryan Nigarinin təmsalında nəqşiliyin dastanını yaradır. Onda təriqətə aid xüsusiyyətlər öz əksini tapmaqla, bu həm də onun dini-fəlsəfi görüşləridir; həm də bir şair kimi bəşər övladının düşüncələrini hiss və həyəcanını dilə gətirir. *Hər kəs talib eyləsə cananı, Sevməyə gərək o yerdə canı. Yəni ki anın (Allahın S.H.) rızasını al. Cəhl ilə öziünü salma dama. Dünya sevənin bəqası olmaz. Ol atəşi-eşqə sən müdam yan. Məhv olmasa can, görünməz Canan. Can verdim, anın rızasını aldım. Səndən səni eylərəm təmənni. Buldum arayıb o Laməkanı.* Deməklə sufinin sifətlərini açıqlayır, eyni zamanda İblisin də “yatmadığını” bildirir: *İblis quracaq amandı duzəx. Həqqin yoluna ədudu İblis.* (3.30-33) Laməkanı bulmaq hər sufiyə nəsihədir. Giryan bunu bilərəkdən deyirsə, onun mərtəbəsi bildiyimizdən daha yüksəkdi, elə deyilsə, onda sufinin arzusunu ifadə edir və ora gedən yolları göstərir. Şair Onun yolunda xar olduğunu bildirərək “mən bəndəni özünə qul et” deyə yalavır. Hər şeyin Yaradana aid olmasını bəyan edərək mülk sahibinin sadəcə O olduğunu bildirməklə vəhdəti-mövcud fəlsəfəsini qəbul edir.

Fikrim, zikrim sən ilədir həm,
Yoğrulmuş bədənim sən ilə bahəm.
Çixsa bu canım sənə canındır.
Cəryan edən qan sənə qanıdır.
Məndə nə varsa ol sənindir,
Əql ilə zəka bütün sənindir.(S.H.) (3.47)

“Bir sahibi-süxənvərdən nümuneyi-asari-həqiqət” adlı məsnəvisində eşqə mübtəla olan birinin dəliyə döndüyünü, Məcnun kimi çöllərə düşdüyünü təsvir edir. Bu adam sonda şeyxini bulur, onun əliylə irşad olur və qısa müddətdə hamunun hörmət etdiyi vəli qullardan birinə çevrilir. “Şərxi-dövrənin başına döndüyü” bu qəhrəman nəhayət Canana qovuşmanın manifestini elan edir:

Can tərkinə qıl bul o cananı,
Canan tələbində istəmə canı.
Bu yol ilə kim gedər cünündür,
Axırda fünun dəf fünündür. (3.52)

Giryana görə hər şeyin başı eşqdır. Bütün peyğəmbərlərin möcüzələri də eşqə bağlıdır, bütün övliyaların kəramətləri də. Sufi yolunun bağlanğıcı da eşqə bağlıdır. Məhəbbət dastan qəhrəmanları yuxuda eşq badəsi içib buta aldıkları kimi sufi-dərvişlərə də badə içirilir.

Bəndən aldılar bənimi dün, gör ki netdilər bana,
Həqiq yola gəlməkdə bil bir hiylə dutdular bana.
Açdılar bir pərdə, gördüm məclisi-cəmiyyəti,
Bunca ürfanlar içində badə gətdilər bana.
Dedilər iç badə, ol sevda yolunda müstəqim,
Kainatın elmini bir-bir oxutdular bana.
Varmı, aya, mən kimi bir belə dərdə mübtəla,
Bir kəmənd hazırlayıb, qayıbdən atdılar bana.
İmdi, ey Giryana dəyişdi aləm, pürnəşəyəm,
Bilmədim, ərvahi-qüdsilər netdilər bana. (3.115)

Şairə “kainatın elmini” bir-bir oxudublar bu irfan məclisində. Bilindiği kimi Allahın bizə bəxş etdiyi iki kitab var: Biri Qurani-Kərim, biri də kainat kitabı. Yəni yaradılan nə varsa. Odur ki Allah Quranda çox yerdə kainat kitanından danışır və “heç düşünmədilərmiz, heç təfəkkür etmədilərmiz?” deyir. Məsələn bir insan bir narı önünə qoyub onun sirlərini açmağa cəhd eləsə, kainat kitabından bir məktub oxumuş vədərk etmiş olur. Digərlərinin sirri ondan sonra çözüləcəkdir. Həm də bünkainat elmini badə içirəndən sonra öyrədirlər. Yəni eşqə düşəndən sonra. Odur ki. Bir çox sufilər “Saqi, kəramət eylə cam gəzdir, ... (Füzuli)” deyər eşq badəsini təkrar-təkrar içib imanlarını təzələmək istəyirlər.

Saqiya, ver içəlim badəyi, hüşyar olalım.
Alalım ol qədəhi, talibi-rüxsar olalım.
Ver doyunca mana ol badəyi, sərməst yatam,
Açıla qəlb gözü, eşqdə bidar olalım.(3.202)

Burada *hüşyar* sözünə diqqət yetirmək istərdik. Tədqiqatlarda bu sözə çox da diqqət edilməmiş, və bu söz sanki kefli mənasında anlaşılmışdır. Halbuki *hüşyar* ayıq deməkdir. Yəni əslində sufi badəni içənə qədər qafildir, sərxoşdur, ancaq içəndən sonra ayılacaq. Təzadlı görünsə də, eşq badəsi sərxoş eləmir, ayıldır, məst edir. Şeirdəki *qəlb gözü* isə təsəvvüfdə adi insanların ərişə bilməyəcəyi *bəsirət* dediyimiz bir anlayışdır. Qəlb gözüünün açılması da hər sufiyə nəsis olmayan bir mərtəbədir. Giryana da məhz bunu arzulayır. *Qəlb gözüünün açılması*.

Giryana dövrün hadisələrinə ayıq münasibət bəsləyən, haqsızlığı görüb ona qarşı çıxan, ziddiyyətlərdən baş açmaq istəyən bir şairdir.

Nədir aya, bu qədər dərdü bəla çəkdiyimiz?
Yetişərmiz əcəba, yarə, nida çəkdiyimiz?
Bu nə möhnət, nə məlamət, nə fəlakətdir bu?
Qəbul olmuşmu, Xudaya, bu cəfa çəkdiyimiz?

Giryana bədii yaradıcılığında Füzulinin təsirindədir. Bəzən onun beytlərini təkrarlayır, bəzən də o qədər bənzər olur ki, Füzulinin qələmindən çıxmış kimi görünür.

Mən ayağa deyim eşitgil,
Mən söyləyim, qulağı dudgil.(3.35)

Yoxdur mənim əldə ixtiyarım,
Eşqin əlinə düşüb məharım. (3.36)

Bir yerdə mənim qərarım olmaz,
Xoş keçməyə rüzgarım olmaz. (3.37)

Mir Həmzə Nigari Camal ağanın təqdimatında. Camal ağa "Divani-Fəsehət " kitabının həm nəzm, həm də nəsr hissələrində Nigarinin hardasa avtobioqrafik obrazını yaradır. Əslində nəzm hissələri nəslrlə verdiyi bilgiləri süsləyir, tamamlayır. Oxucular üçün bir çox qaranlıq mətləblərə işıq salır. Qarşımızda "Dəli Kür"də təqdim olunandan tamam fərqli bir obraz canlanır. Ondan əlavə bir də yeni bilgilər ortaya çıxır. Məlum olur ki, Seyid Nigari çar hökumətindən gizlənmək üçün Qazaxda, xüsusən də Dilbazilərin ailəsində Camal ağanın babası Allahyar ağanın evində saxlanır. Bu nəslin hesabına Qazax və Borçalı, Şəmsəddinn zonasında bu təriqət geniş yayılır. "Allahyar ağa 1827-28-ci illər Rus-İran müharibəsində ...iranlılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir... O, Şəmkir, Əsrük. Gəncə döyüşlərinin də qəhrəmanı idi." (3.10) Bu döyüşlərə görə orden və medallarla da təltif olunur.

"Allahyar ağa Qazax mahalında nəqşibəndiliyi ilk qəbul edən şəxslərdən olmuşdur." "Mirhəmzə Nigari ilə qədim dostluğu varmış... Mirhəmzə əfəndinin Qarabağda müridizmi yaydığı, Şeyx Şamilin tərəfdarlarından olduğu barədə çar hökumətinə məlumat daxil olduqda, onun ölkədən sürgün edilməsinə göstəriş verilir. Macal tapıb uzaqlaşan Mirhəmzə əfəndi Qazağa öz qədim dostu və həmfikiri olan Allahyar ağa Dilbazinin yanına gəlir və bir ilə yaxın müddətdə Xanlıqlar kəndində dostunun evində təhlükəsiz yaşayır." (3.10-11) Burada çox qalmağın da təhlükəli olduğunu bildiklərindən Mirhəmzəni gizlicə Ərzruma yola salırlar. Bir müddət orada qalandan sonra İstanbula, oradan da Amasiyaya mürşidi Siracəddin İsmayıl Şirvaninin yanına gedir. Sonra Osmanlı dövlətinin koməyilə ailəsini də aparır, mürid yetişdirir, təriqətin ideyalarını yayan dörd xəlifəsi olur. Ömrünün sonuna qədər də orada yaşayır.

Seyid Nigarinin sevgilisi Şahnigarla bağlı çoxlu rəvayətlər dolaşır, dastana dönürdü. Bu məsələdə daha dəqiq məlumatın "Divani-Fəsehətdə" olduğunu düşünürük. Giryana "Aşiqi-şərinkarın aləm içində aləm göstərməsidir" məsnəvisində *Mirhəmzə vuruldu bir Nigarə... Yetişdi hüzzuri Laməkana*(3.36-42) təqdimi ilə Nigarinin bədii obrazı canlandırılır. Onu aşıqlıqda Məcnuna, Vamiqə, vəliləkdə Şəms Təbriziyə, Cəlaləddin Rumiyyə nisbət edir. Mirhəmzənin mədhinə dair mənzumədə isə onu *çoxlarını dünyada irşad eyləyən, bütün sirrlərin anda kəşf olunduğu, kainatın sirrini açan, istəyə nəfəs verən* kimi təqdim edir. "Leyli-Məcnun" qaydasında "Nigarnamə" adlı kitab yazması və *Mürşidi kamil* olması göstərilir. (3.70-72) Bundan sonra nəslrlə yazdığı əhvalat təfəsilatıyla verilir.

"Qarabağvilayətinin Bərgüşad mahalı Ocaxlar mamirlərindən Mir Həmzə adlı cavan seyidlərdən birisi... Kitabəti –Qur'an və türkiyyat, farsiyat, ərəbiyyat elmlərinə dara ikən ədəbiyyata da fikir vermiş, gah-gah da qəzəl... yazarmış. ...Boyəhmədli kəndində Samagüllüçəli Şahnigara vurulub təəşşüq yetirmişdir. ...Bu qız Şahnigarın... gözəllikdə tayı olmadığı kibi də əql və zəkası da ziyadə artıx imiş. Mir Həmzə... ol mələksimayı gördükcə qəşş edərmiş. Qız isə... axır nəticədə Sumagüllüçə kəndli bir cavan oğlana ərə gedir." (3. 73) Ancaq aralarındakı eşq atəşi gün-gündən alovlanır və onlar tez tez görüşürlər. "Şahnigarın eşqi artaraq oğlan qıza, qız oğlanə hər ikisi eşq atəşinə mübtalə olurlar... Mirhəmzənin qız olan kəndə vürudi çox artardı, pərvanə kimi qızın ətrafında dolanardı. ...Şahnigar isə eşq atəşinin qarşısını ala bilməyərək ... Mirhəmzə olduğu tərəfə gedib... görüşərdi və hər ikisi təsəlli tapardı."(3.74) Əlbəttə, kənd əhli bu işdən xəbərdar olur, qızın ərini töhmətləndirir. O da gizlicə onları güdür və qız evə gələndə ona deyir:

“Ey mənim ruhi-rəvanım, səni bağda bir cavan oğlan ilə ...şirin-şirin nəzafətli qonuşduğunuza diqqət verdim, ancaq aranızda irz namus sözləri yox idi... Əgər onda meylin varsa, mən səni öz rizamla boşaram, get ona.” Şahnigar isə cavabında dedi: “...ey mənim mehriban ərim, Allahdan gizləmədiyimi səndən gizləməyəcəm. Ol cavan övladi-peyğəmbərdir. Mən ona, o da mana aşiq olmuşuq. Bir həqiqi sevdadır və aramızda sən özün də gördün ki, namus və irz müləqatı görünmədi. Nə o məni alası deyil, nə də mən ona gedəsi deyiləm. İndi bu işdəsənin ikrah olmağın var isə onda məni burax, yox isə, qoy xəlq nə deyirsə desinlər.”

Oğlan sonra Mirhəməzəni tapıb evinə gətirir, müsafir edir və deyir: “Mən oldum,-oldadım bu ev sənindir və qapı sana açıqdır.” Mir Həməzə cavabında: “Ey əziz qardaşım, Şahnigar ilə bizim aramızda min qət’ irz və namus müləqatımız yoxdur. Mən tərəfi-Allah Şahnigara təəşşüq yetirmişəm, o da mana aşiqdir... sən xətirçəm ol, əgər sən onu öz əlinlə də gətirib mana tapşırısan, bəlkə biz bacı-qardaş arasında baqi olarıq. ...o öz evində otursun, sən sevdini sevsin, əmrinə tabe olsun, şəriət dairəsindən kənara çıxmasın... o mənim əziz və mehriban məşuqumdur. Əgər onu bir gün görməsəm, yəqin bil ki, mənim həlakimə bais olarsan.” (3.74-75)

Şahnigarla bağlı digər qaynaqlarda isə yazılır: “Nigari mahlasını Karabağ hanedanından ilahi aşk ilə kendindən keçmiş, Nigar hanımı rüyasında görməklə seçmişdir. “Nigarname”yi de bunun üçün kaleme almışdır” (9. 252)

“Nigarnamə”nin və “Divan”ın Azərnaycanda nəşrinin tərtibçisi və ön sözün müəllifi Nəzakət Məmmədova isə belə yazır: “...Yüksək əxlaqlı, uca yaradılışlı, ali dərəcəli bir bəndə, “Fatimeyi-Zəhra kənizi” olan Nigar xanımın camalı yalnız ilahi nurun bir təəcəlisidir... Nigari hələ 9 yaşında ikən yuxusunda bu möhtərəm qadını görmüş və ona aşiq olmuşdur. Bundan 10 il sonra təhsil almaq üçün Şirvana gedərkən Nigar xanımın malikanəsində qonaq olur. Nigar xanım onu gördükdə “gördüyün rəya xatirindədirmi?”-deyə soruşur. Hər ikisinin ürəyi gedərək yerə yıxılır. Ayıldıqda ikisi də cəzbəyə tutulur.

Şair Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktubda Nigar xanıma olan sonsuz məhəbbəti sayəsində təəvvüfi yolçuluğun seyrü süluk, vəcd və zövq, tərək və təcrid, heyrət, vəhdət, istiğvar və övdət, ürucət, xürucət, meracət, fəqr, fəna, bəqa və s.mərhələlərini keçərək kamillik mərhələsinə yaxınlaşdığını bildirir.” (6. 10-11)

Nəticə. Azərbaycan hər nə qədərçar Rusiyası və sovet imperiyasının tərkibində olda da, onların təzyiqi və basqısı altında olsa da milli və mənəvi ruhu qoruyub saxlaya bildi. Xüsusilə ədəbiyyat aləmində nə milli azadlıq ideyalarını, nə də mənəvi əxlaqi dəyərləri yox edə bildi. Düzdür, ruslaşdırma, Avropa maarifçiliyi adı altında milli mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən uzaqlaşdırma siyasəti qismən aşınmaya, assimilasiiya olmağa, manqurtlaşmaya səbəb olsa da, xalqın dirənişi, mühafizəkarlığı, öndə gedənlərin fəaliyyəti və fədakarlığı bunun önünü aldı və imperialistlər tam istəyinə nail ola bilmədi. Bu sahədə yükün ağırlığı daha çox qələm əhlinin üzərinə düşürdü. Onların içində din xadimləri, təriqət mənsubları da az deyildi. Məqalədən göründüyü kimi, təriqət mənsubları öz ideyalarını yazdığı bədii əsərlərlə də yaşadıb yayırdılar. Hər hansı təriqətə mənsub olmayan şairlər də əksərən dini görüşlərini ortaya qoymaqla xalqın iradəsini ifadə edir, onun hüquqlarını qoruyurdular. Bunlardan sadəcə Qazaxda fəaliyyət göstərən Dilbazilər nəslinin fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

Əbürrəhman ağa, Allahyar ağa, Hacırahim ağa və Camal ağa dilbazilər həm xalqın mənafeyi, həm təriqəti qorumaq uğrunda mübarizə aparmış, həm də yazdıqları əsərlərlə bu dəyərləri yaşatmış, ədəbiyyatımızda silinməz iz qoymuşlar.

Camal ağa Giryanın həyatı və yaradıcılığından bəlli oldu ki, təsəvvüf ruhunu hətta sovet dövründə belə yaşada bilməmiş, həyatları bahasına olsa da, onun keşiyində durmaq fədakarlı göstərmişlər.

Camal ağanın təqdimatında Mir həməzə Nigarinin Qazax bölgəsi ilə əlaqələrinin yeni faktları ortaya çıxdı və bəzi məsələlərə aydınlıq gətirildi.

Mir Həməzə Higarinin Zərnigar xanımla bağlı dastanına yeni faktlar əlavə olundu. Məlum oldu ki, ailə münasibətləri və ilahi eşq fonunda bu xalq nə qədər intellekt dəyərlərə sahib imiş.

Hacı Mahmud əfəndinin timsalında məlum oldu ki, zahidlərin, sufi dərvişlərin zaman-zaman qınanması, ədəbiyyatda tənqid edilməsi səbəbsiz deyilmiş. Bunun tarixi həqiqətə dayanan dərin kökləri varmış.

Sovet dövründə belə ədəbi-dini-milli simaların xalqdan gizli saxlanması əslində millətin genetik yaddaşının silinməsinə xidmət edirmiş.

Giryanın əsərləri dilçilik baxımından da marqalı tədqiqat obyektidir.

O da məlum oldu ki, Nigarinin də, Giryanın da və bir çox onlar kimisinin həm həyatı ilə bağlı qaranlıq, açılmamış sirli nöqtələr çoxdur, həm də onların yaradıcılığının ciddi tədqiqata ehtiyacı var. Onlar daha ətraflı, daha dəqiq, daha obyektiv araşdırılsa, bu zəngin sərvət xalqa qaytarıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Firdun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I c. "Avrasiya press" Bakı. 2005. 558 səh.
2. Firdun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II c. "Avrasiya press" Bakı. 2005. 464 səh.
3. Camal ağa Dilbazi (Giryan) (tərtib edəni İsmayıl Umudlu). "Apostrof" Bakı. 2014. 320 səh.
4. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1971.444 səh.
5. Mirvarid Dilbazi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 280 səh.
6. Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan. Bakı, "Elm və təhsil", 2010. 824 səh.
7. Mir Həməzə Seyid Nigari. Nigarnamə. Bakı, "Elm və təhsil", 2012. 408 səh.
8. Nizaməddin Şəmsizadə. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Proqress, 2012, 430 səh.
9. Nigari Mir Hamza. Türk Ansiklopedisi, c.25, s.252.

UOT:811.

ARDICIL TƏRCÜMƏ ZAMANI QEYDGÖTÜRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

SEVDA HÜSEYNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Shuseynova@beu.edu.az

BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcümə mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı meydana gəlir. Tərcümə ortaq dilə malik olmayan iki və ya daha çox həmsöhbət arasında ünsiyyətin yaranmasını təmin etmə prosesidir. Tərcümənin yazılı və şifahi olaraq iki forması vardır. Şifahi tərcümə özü də "ardıcıl və sinxron" olaraq iki yerə bölünür. Ardıcıl tərcüməni icra edən tərcüməçi üç əsas bacarığa mükəmməl şəkildə yiyələnmişdir: dinləmə, qeydgötürmə və şifahi nitq bacarığı. Qeydgötürmə ardıcıl tərcümə zamanı bütöv bir prosesin, yəni məxəz dildəki nitqin başa düşülməsi, analizi və onun hədəf dildə düzgün və dəqiq şəkildə ifadə olunması prosesinin bir tərkib hissəsidir. Əgər tərcümə zamanı bu fəaliyyətlərdən biri düzgün aparılmazsa tərcümə gözlənilən effekti verməyəcək və dinlədiyi nitqi analiz edə bilməyən tərcüməçinin götürdüyü qeydlər də mənasız cızma-qaradan başqa heç nə olmayacaq. Belə olduğu təqdirdə tərcüməçi çətin vəziyyətdə qalacaq.

Açar sözlər: Ardıcıl tərcümə, tərcüməçi, qeydgötürmə.

ВАЖНОСТЬ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ СКОРОПИСИ ПРИ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОМ ПЕРЕВОДЕ

РЕЗЮМЕ

Перевод происходит во время межкультурного общения. Перевод - это процесс общения двух или более собеседников, у которых нет общего языка. Есть две формы перевода: письменный и устный. Устный перевод делится на «последовательный и синхронный». Устный переводчик, выполняющий последовательный перевод, должен владеть тремя основными навыками: слушать, скоропись и говорить. Скоропись является неотъемлемой частью всего процесса последовательного перевода, то есть процесса понимания, анализа речи на исходном языке и правильного и точного ее выражения на целевом языке. Если одно из этих действий не будет выполнено правильно во время перевода, перевод не будет иметь ожидаемого эффекта, и записи, сделанные переводчиком, который не может анализировать речь, которую он слушает, будут ничем иным, как бессмысленными каракулями. В этом случае переводчик окажется в затруднительном положении.

Ключевые слова: последовательный перевод, устный переводчик, скоропись.

IMPORTANCE OF NOTE-TAKING IN CONSECUTIVE INTERPRETING

ABSTRACT

Translation occurs during intercultural communication. The translation is the process of communicating between two or more interlocutors who do not have a common language. There are two forms of translation, written translation, and interpretation. The interpretation itself is divided into "consecutive and simultaneous". An interpreter who performs consecutive interpreting must master three basic skills: listening, note-taking, and speaking. Note-taking is an integral part of the whole process of consecutive interpreting, that is, the process of understanding, analyzing speech in the source language, and expressing it correctly and accurately in the target language. If one of these activities is not done correctly during the interpreting, the interpretation will not have the expected effect, and the notes taken by the interpreter who is unable to analyze the speech he is listening to will be nothing but meaningless scribbles. In this case, the interpreter will be in a difficult situation.

Key words: Consecutive interpreting, interpreter, note-taking.

1. GIRIŞ

Ardıcıl tərcümə standart və peşəkar formada icra edilir. Ardıcıl tərcümənin standart formasından çox zaman qeyri-rəsmi və ya qismən rəsmi müzakirələr zamanı istifadə olunur. Ardıcıl tərcümənin peşəkar formasından isə əsasən, dövlət orqanlarının, dövlət işçilərinin və fərdi şəxslərin müzakirələri, danışıqları zamanı istifadə olunur ki, burada tərcüməçinin nitqi daha rəsmi və publisistik danışıq dilində olur. Ardıcıl tərcümədə tərcüməçi məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını əvvəlcə eşidir, məruzəçi fasilə verdikdə həmin parçanı hədəf dilə çevirir. Ardıcıl tərcümə zamanı adətən məruzəçi 1–5 dəqiqədən bir (hər paraqrafın və ya fikrin sonunda) fasilə verir, nitqin tərcüməsi üçün şərait yaradır. Bəzi hallarda isə nitq 15 dəqiqə çəkə bilər. Bu zaman tərcüməçi özü üçün qeydlər götürür və vəziyyətdən asılı olaraq əgər yaddaşı kifayət qədər yüklənibsə o, məruzəçidən tərcümə üçün nitqə fasilə verməyixahiş edə bilər. Ümumiyyətlə, tərcüməçi hər bir tərcümənin gedişində işlənməsi ehtimal edilən klişeləri, konfransların və digər tədbirlərin açılışında və sonunda söylənilən ümumi cümlələri, təşəkkür, təbrik, baş sağlığı ifadələrini, latın və fransız mənşəli sözləri, siyasi terminləri və s. əzbərdən bilməlidir [1, səh.24-33].

Qeydgötürmə görüldüyü kimi ardıcıl tərcüməçi üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Qeydgötürmə konsentrasiyanı gücləndirir, fikrin əsas informasiyadan yayınmasının qarşısını alır və beləliklə, nitqin qəbulunu və analizini asanlaşdırır. Bundan əlavə, götürülmüş qeydlər tərcümə zamanı tərcüməçinin qısa müddətli yaddaşının həddən artıq yüklənməsinin qarşısını alır. Qeydgötürmə texnikasına yiyələnmək üçün Cenevrə tərcümə məktəbinin nümayəndəsi Jan Fransua Rozanın irəli sürdüyü yeddi prinsipə əməl etmək lazımdır:

1. Sözlərin deyil, əsas ideyanın qeyd edilməsi
2. Qısaltmalar
3. Əlaqələndirici və bağlayıcı sözlər
4. İnkərar
5. Sözlərə emfatikliyin əlavə edilməsi
6. Vertikallıq
7. Dəyişmə [2, səh.55]

Qeydgötürmə bacarığını inkişaf etdirməyən tərcüməçi məxəz dildəki nitqi yaxşı başa düşmüş olsa da, danışıqdakı hər detalı xatırlaya bilməyəcək, çünki qısamüddətli yaddaşın bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, o, məlumatı yalnız məhdud bir müddət ərzində yadda saxlayır. Xüsusi adların, tarixlərin, nömrələrin, rəqəmlərin, terminlərin, texniki ifadələrin və s. qeydə alınması tərcüməçini bütün bunları yaddaşda saxlamaq əziyyətindən azad edəcək. Amma bir məsələni unutmaq olmaz ki, səmərəli qeyd götürə bilmək üçün tərcüməçi intensiv məşq etməli və qeydgötürmə bacarığının nəzəriyyəsi ilə praktikasını sinxronlaşdırmağı bacarmalıdır [3, səh.15]. Tərcüməçi qeydgötürmə barəsində üç sualın cavabını bilməlidir:

1. Nəyi qeyd etməli?
2. Necə qeyd etməli?
3. Nə vaxt qeyd etməli?

1. Tərcümə zamanı götürülmüş qeydlər, məruzəçinin nitqində səsləndirdiyi əsas ideya və fikirlərin ümumi konturu və ya planı kimi qəbul edilə bilər. Tərcüməçi nitqin əsas ideyasını qeyd etməklə tərcümə zamanı nitqin strukturunu asanlıqla izləyə bilər, vacib fikirləri auditoriyaya düzgün və səlis çatdırar və beləcə orijinal məzmunu sadıqlığını qoruyur. Bu zaman tərcüməçi

fikirilər arasında səbəb-nəticə, ziddiyyət əlaqələrinin, feilin şəkillərinin və zamanın da düzgün qeyd olunmasına diqqət etməlidir. Məsələn,

<i>work</i>	<i>W</i> ^s	<u><i>W</i></u>	<u><i>W</i></u>	<u><i>W</i></u>
	working	worked	will	would
∴	because		work	work
∴	therefore, consequently			

2. Aydın və məntiqi şəkildə qruplaşdırılmış qeydlər tərcüməçiyə onları oxuyarkən hər hansı problem yaratmır. Qısaltmalardan və işarələrdən istifadə isə qeydgötürmə prosesində vaxta qənaət etməklə ən qısa müddətdə daha çox məlumatı kodlaşdırmağa kömək edir. Tərcüməçilər özlərində formalaşdırdıqları vərdişdən asılı olaraq ya yalnız məxəz dildə, ya hədəf dildə, ya da hər iki dildə qarışıq olaraq qeyd götürə bilirlər. Önəmli olan odur ki, tərcümə zamanı o, qeydlərini asanlıqla deşifrə edib oxuya bilsin. Söz və ifadələri qısaltmağın bir çox prinsip və qaydaları mövcuddur.

-*Eşitdiyini kimi yazmaqla*- Əgər tərcüməçi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edirsə, ya sözün transkripsiyasını, ya da vaxta qənaət etmək üçün eyni tələffüzə malik, ancaq daha qısa yazılışı olan başqa bir sözü yazmaqla qeyd götürür. Məsələn, *weight-wait, high-hi, know-no, knite-nayt* və s.

-*Sözün ortasında işlənən saitləri atmaqla*- Məsələn, *build-bld, nation-ntn, product-prdct* və s.

Aşağıdakı cədvəldə söz qısaltmalarına aid bəzi nümunələr verilmişdir:

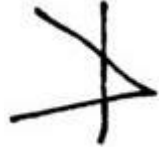
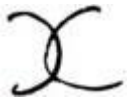

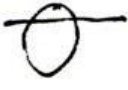

ppl	people
res	research
natl	national
eqn	equation
ed	education
gov	government
dep	department
ustand	understand

Beynəlxalq təşkilat adlarının ümumi qəbul edilmiş ixtisarlari var ki, tərcüməçi onları əzbərdən bilməli və hətta onlar barəsində müəyyən bir biliyə malik olmalıdır. Məsələn,

World Bank	WB
European Union	EU
Asian Development Bank	ADB
World Trade Organization	WTO
World Health Organization	WHO
International Monetary Fund	IMF
United Nations Children's Fund	UNICEF
North Atlantic Treaty Organization	NATO
Food and Agriculture Organization	FAO
Asia-Pacific Economic Cooperation	APEC

İşarə və simvollarla qeyd götürmək daha tez və asan olur. Ancaq qısaltmalardan fərqli olaraq, tərcüməçi işarələri tərcümə prosesində yaratmır, əvvəlcədən bildiyi, öyrəndiyi işarə və simvolları istifadə edir. Tərcümə prosesində meydana gələn bir simvol tərcüməçini çətin və gərgin bir vəziyyətə sala bilər. Qeydgötürmə prosesində istifadə etmək üçün çoxlu sayda işarələr

və simvollar mövcuddur. Eyni zamanda tərcüməçilər də öz şərti işarələrini, simvollarını yarada bilərlər. Məsələn,

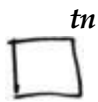
change		listen/hear	
need		say	
continue		attack	
join		thanks	
propose		look forward to	
lead to, cause		want to	
promise		know	
agree		decide	

Qeydgötürmə zamanı bəzən müəyyən əlavələrin və düzəlişlərin köməyiylə bir simvoldan bir neçə söz üçün istifadə etmək olar.

^{al}
 national (adjective)

^{ally}
 nationally

^{ze}
 to nationalize

nationalisation

national (noun), citizen

3. Tərcüməçi qeydgötürməyə nə zaman başlamalı olduğunu bilməlidir. Bu prosesdə o, eyni zamanda fikrin və söylənilən cümlənin davamını proqnozlaşdırmaq və ya hiss etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Məruzəçi sözlərini bitirdikdən dərhal sonra tərcüməçi qeydgötürməni dayandıraraq tərcüməyə başlamalıdır, əks halda tərcümənin verilməsi ləngiyə bilər ki, bu da arzuolunan hal deyil [4, səh.22-34].

2. TƏDQIQAT METODU

Məruzədə analitik tədqiqat metodlarından və real tərcümə prosesindən istifadə edərək mühüm nəticələr əldə edilmiş və elmi qənaətlər ortaya qoyulmuşdur.

3. NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, qeydgötürmə bacarığı ardıcıl tərcümə prosesinin mühüm hissəsidir və bu bacarığı özündə yaxşı inkişaf etdirməyən tərcüməçi məxəz dildəki nitqi şəffaf və adekvat formada tərcümə edə bilməyəcək. Çünki qeydgötürmə əsas fikrin, bu fikrə münasibətin, hadisənin və hərəkətin zamanının qeydə alınmasıdır. Bununla yanaşı, tərcüməçilər tərcümə etdikləri dillərin müasir mədəni faktorlarına bələd olmalı və həmin dillərini imkanlarından geniş istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, səmərəli qeyd götürə bilmək üçün tərcüməçi intensiv məşq etməli və qeydgötürmə bacarığının nəzəriyyəsi ilə praktikasını sinxronlaşdırmağı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Samuelsson-Brown G. A Practical Guide for Translators (Fourth Edition). Cromwell Press Ltd. Great Britain. 2004: pages 187
2. Abdullayeva F., Məmmədova T. Tərcüməçi Hazırlığında Əsas Məqamlar. Bakı. 2014: səh. 120
3. Jean François Rozan. Language and Communication 3. Note-taking in Consecutive Interpreting. Society for the Promotion of Language Studies, Cracow, Poland. 2002: pages 30. <http://www.someya-net.com/01-Tsuyaku/Reading/Rozan.pdf>
4. Nolan J. Interpretation Techniques and Exercises. MULTILINGUAL MATTERS LTD. 2005: pages 328
5. https://ec.europa.eu/education/knowledge-centre-interpretation/conference-interpreting/consecutive-interpreting_en

UOT 398.6

HİDRONİMİK DEYİMLƏR PAREMİLOJİ-KOQNİTİV UNİVERSİMLAR KİMİ

Xankişi Bəxtiyar oğlu MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı / Azərbaycan

kankishimamedov_53@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə hidronimlərlə bağlı paremioloji vahidlərin müqayisəlilik fonunda tədqiqindən söhbət açılır. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində hidronimlərlə bağlı paremioloji vahidlərə aid nümunələr o qədər də çox deyil. Belə ki, respublikada çayların irili-xırdalı sayı on minə qədər olsa da, ən çox Kür və Araz çayının adı ilə bağlı atalar sözlərinə rast gəlinir. Böyüklüyünə görə Kür və Araz çaylarından sonra qərarlaşan doqquz çayın adı ilə bağlı nümunələr də yox dərəcəsidir. Göllər haqqında da eyni mənzərənin şahidi oluruq. O da qeyd olunur ki, Azərbaycan adlı bir məmləkətdə hidronimlərlə bağlı paremioloji vahidlərin belə az sayda olması onunla bağlıdır ki, görünür, bu vahidlər sadəcə olaraq toplanıb sistemləşdirilməmiş və təbii ki, öz tədqiqatçısını gözləyir. Məqalədə çaylarla, xüsusən Kür və onun sağ qolu olan Araz, eləcə də Rus folklorunda hidronimlərlə bağlı bəzi vahidlərin iki dildə müqayisəsi verilmişdir.

Açar sözlər: folklor, hidronim, paremioloji vahidlər, Kür, Araz, Volqa, Don.

HYDRONYMIC EXPRESSIONS AS PAREMIOLOGICAL-COGNITIVE UNIVERSUMS

ABSTRACT

Information about research of paroemiologic units regarding hydronyms in the background of comparison is stated in the article. It is stated that the examples of paroemiologic units regarding hydronyms are not so vast in Azerbaijani. Although there are up to ten thousand little and big scale rivers in the republic, frequently, we found proverbs referring to Kur and Araz rivers. The examples of the names of nine rivers after Kur and Araz rivers according to the scale, are in the level of zero. We are witnessed the same scene about lakes too. It is also stated that the quantity of paroemiologic units regarding with hydronyms in Azerbaijan is scanty and it regards that these units are merely not systemized and naturally, they wait for their researcher. Bilingual comparison of some units of the hydronyms in rivers, especially, Kur and Araz, which is the right branch, as well as, Russian folklore are presented in the article.

Key words: folklore, hydronyms, paroemiologic units, Kur, Araz, Volga, Don.

ГИДРОНИМИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ КАК ПАРЕМИЛОГО-КОГНИТИВНЫЕ УНИВЕРСУМЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сравнительное исследование паремиологических единиц, относящихся к гидронимам. Отмечается, что примеров паремиологических единиц, связанных с гидронимами, в азербайджанском языке немного. Хотя количество больших и малых рек в стране составляет около десяти тысяч, наиболее распространенные пословицы связаны с названием рек Кура и Араз. Примеров по девяти рекам, следующих по своей величине после Куры и Араза, почти что нет. Наблюдаем ту же картину и с озерами. Также отмечается, что небольшое количество паремиологических единиц, относящихся к гидронимам страны под названием Азербайджан, связано с тем, что эти единицы видимо просто не систематизированы и, конечно же, ждут своего исследователя. В статье сравниваются отдельные единицы двух языков, относящиеся к рекам, в частности Кура и ее правый приток Араз, а также гидронимы в русском фольклоре.

Ключевые слова: фольклор, гидроним, паремиологические единицы, Кура, Араз, Волга, Дон.

Məlum olduğu kimi, hidronimlər su obyektlərinin müxtəlifliyinə görə müxtəlif növlərə ayrılır: 1) Okeanonim - okean, körfəz, şəlalə və s.; 2) Pələqonim - dəniz adları; 3) Limonim - göl, axmaz sular; 4) Potamonim - çay adları və 5) Helonim - bataqlıq adları. Azərbaycan dilində

nəinki potamonimlərlə, eləcə də bütövlükdə götürəndə hidronimlər əksini tapmış toponimlərlə bağlı paremioloji vahidlər o qədər də çox deyil. Belə ki, respublikada çayların sayı irili-xırdalı on minə qədər olsa da, atalar sözləri və məsəllərə ən çox adları çox zaman qoşa çəkilən Kür və Araz çayının adı ilə bağlı nümunələrdə rast gəlinir. Böyüklüyünə görə Kür və Araz çaylarından sonra qərarlaşan digər doqquz çay - Qarıx (Alazan), Qabırrı, Xram, Ağstafa, Kürək, Həkəri, Samur, Pirsaat, Bolqarçay, Bazarçay, Oxçu və digər çayların adı ilə bağlı tək-tək nümunələrə rast gəlinir. Bərgüşad çayı ilə bağlı bir nümunəyə rast gəldik: Dəvəni toya çağırıldı. O da ağladı ki, mənə ya Naxçıvana duza göndərilər, ya da Gilana/Bərgüşada düyüyə. Əslində burada Bərgüşad oykonim kimi işlənmişdir. Yeri gəlmişkən, Şərur, Dərələyəz, Zəngəzur dağ silsiləsindən başlanğıcını götürən Bərgüşad çayının adı çayın boyu istiqamətində bir neçə dəfə dəyişir: Əyri çay, Ulu çay, Üç çay, İlizim çay, Gorus çay, Bazar çay. Bərgüşad çay Həkəri çayı ilə Qaralar kəndi yaxınlığındakı "Hindiverd" burnunda birləşir və Həkəri adı ilə Araz çayına tökülür.

Göllərin sayı təxminən dörd yüz əllidən çox olsa da, hətta respublikanın ən böyük gölü hesab edilən Sarısu gölü haqqında da atalar sözü və məsəllərə rast gəlmirik. Azərbaycanda yeganə dəniz olan və altmışa qədər adı məlum olan Xəzər dənizi də əslində göldür, sadəcə olaraq dibində okean tipli yer qatı yerləşdiyinə və dəniz ölçülərinə malik olduğuna görə dəniz adlanır. Bəzi qədim mənbələrdə Xəzər dənizinin qeyd etdiyimiz altmışa qədər adından Kaspi, Vorukşa - geniş hövzə (Avestada), Prud solnse (Homerin əsərlərində), İrkaniya dənizi (Ptolomey), Qərb dənizi (çinlilər belə adlandırmışlar), Şərqi dənizi (assurilər belə adlandırmışlar), Qleveselan dənizi (Marko-Polonun əsərlərində), eləcə də yaxın keçmişə aid olan Bakı dənizi, Abşeron dənizi, Muğan dənizi, Şirvan dənizi, Salyan dənizi, Gilan dənizi, Avar dənizi, İran dənizi, Türkmən dənizi, Qəzvin dənizi, Xarəzm dənizi, Pəhləvi dənizi, Dərbənd dənizi və s. adları nümunə göstərmək olar. Təbii ki, Xəzər dənizinə verilmiş bu çoxdilli adlar silsiləsi tarixən bu ərazidə yaşamış çoxlu sayda türkdilli tayfa və qəbilə adları ilə əlaqədardır. Dəniz haqqında da atalar sözü və məsəllərə rast gəlinmir. Bu aydındır. Respublikada dəniz olmadığına görə paremioloji vahidlər də yoxdur. Əslində ola bilməz ki, Azərbaycan boyda böyük bir ölkədə hidronimlərlə bağlı paremioloji vahidlər çox az sayda olsun. Sadəcə olaraq çox güman ki, bu nümunələr toplanıb sistemləşdirilməyib və təbii ki, öz tədqiqatçısını gözləyir. Bu da problemin aktuallığından xəbər verir. Yeri gəlmişkən, Şumer atalar sözlərində də mövzu ilə bağlı nümunələrə rast gəlinmir (6).

Rus dilində hidronim komponentli atalar sözləri və məsəllərin tədqiqi ilə bağlı müəyyən təcrübə olsa da, iki dildə, yəni Azərbaycan və Rus dillərində birgə araşdırmalar aparılmamışdır və bu məqalə bu sahədə ilk addım kimi qəbul oluna bilər. Məqalədə də elə bu mövzudan - hidronimlərlə bağlı paremioloji vahidlərin müqayisəlilik fonunda tədqiqindən söhbət açılır ki, bu da müasir zamanda həm elmi, həm nəzəri, həm təcrübi, həm də pedaqoji cəhətdən hər iki dilin daşıyıcısı olan xalqların dilini, həm də tarixi mədəniyyətini daha dərinədən öyrənmək baxımından aktualdır. Bundan başqa paremilərin müqayisəli öyrənilməsinin bir əhəmiyyəti də bu sahədə biliklərin toplanması, sistemləşdirilməsi və deməli, milli elmin və mədəniyyətin öyrənilməsi və inkişafı üçün vacib olmağındadır (7).

Azərbaycan çaylarından ən böyüyü hesab edilən Kür və Araz çayının hər birinin bu ölkənin mədəniyyətində və iqtisadiyyatında xüsusi yeri vardır. Məsələn, əsrlər boyu Kür çayı bu ərazilərdə yaşayan insanların həm əkin sahələrinin suvarılması, həm su yolu, həm də çətin zamanlarda onların yaşamasına kömək edən qida mənbəyi kimi əvəzsiz rol oynamışdır. Qeyd edək ki, Kür çayı uzunburun, ağ balıq, nəre, ilan balığı kimi qiymətli balıqlarla çox zəngindir. Bir sözlə, Volqa çayı rusların, Xuanxe çayı isə çinlilərin qəlbində necə yer alıbsa, Kür çayı da

Azərbaycanlıların ürəyində o cür məskən salıb. Elə bu səbəbdən də Kür çayına "Ana Kür" deyirlər. Bu çayın bir adı da var: "Dəli Kür". Bu ad çayın çox da sakit olmamağına, "ərköyün" və "aşıb daşan" olmasına işarədir. Bəzən analarımız "Uşaq yaman kürdür" deyirlər. Yeri gəlmişkən, 1969-cu ildə böyük azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının eyni adlı romanının motivləri əsasında quruluşçu rejissor Hüseyn Abbaszadə və quruluşçu operator İqor Boqdanov tərəfindən "Dəli Kür" tammetrajlı bədii film də çəkilmişdir.

Uzunluğu 1515 km olub, başlanğıcını Türkiyənin Allahuekber dağının şimal-şərq yamacındakı buzlaqlardan, təxminən 2740 m hündürlükdən götürən Kür çayı üç ölkənin - Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın ərazilərindən axıb keçərək özünün ən böyük qolu olan Arazla birləşib dünyanın ən böyük gölü olan Xəzər dənizinə tökülür. Əhəmənilər İmperiyasının imperatoru olmuş II Kirin adı ilə bağlı olan Kür hidroniminin tarixi XVIII əsrə təsadüf etsə də, bu adın tarixi kökləri XIII əsrə gedib çıxır. Türk əsilli "kür" sözünün mənası "bol sulu", "qüvvətli", "sürətli", "sarsılmaz", "məğrur", "dağları yarıb keçən çay" mənasını verir. Mahmud Kaşğarının "Divanü-lügət-it-türk" əsərində "kür" ləksemi belə izah edilir: iğid, sarsılmaz, cəsur, qoçu. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: "Kim kür bolsa, köwəz bolur, yəni kim kür olsa, məğrur olar" (1, 339). 906 km-i Azərbaycan Respublikası ərazisindən keçən Kür çayının hövzəsinə bir çox kiçik çaylar tökülür. Bunlar Qanıx, Qabırır, Türyan, Ağstafa, Şəmkir, Tərtər, Xaçın və digər çaylardır. Türk mənşəli Kür çayının bu qolları haqqında da atalar sözləri və məsəllərə nədənsə rast gəlinmir. Əslində Kür çayının özü haqqında da nümunələr çox az saydadır:

- Ağıllı fikir edincə, dəli vurub Kürü keçər;
- Araz duru, Kür sarı;
- Kür aşağı axıt, Kür yuxarı axtar (bu məsəli Araz çayı haqqında da deyirlər). Bu atalar sözüünün belə forması da var: Çay aşağı axıt, çay yuxarı axtar;
- Kəsən Kür aşağı getsin;
- Məni aparən suya Kür də deyərəm, Araz da;
- Milçək mindim, Kür keçdim, yaba ilə dovğa içdim, heç belə yalan görməmişdim;
- Nə olsa olsun, Kür keçmək içində olsun;
- Araz aşığınandı, Kür topuğunnan//Araz aşığımndan, Kür topuğumndan (4, 43) - heç bir dərdi, fikri, qayğısı olmayan, heç nəyi vecinə almayan adam haqqında deyilir.

Sonuncu atalar sözüünün rus dilində ekvivalenti belədir: Араз по щиколотку, Кура по лодыжку//Море по колено//Всё до лампочки//До глубокой фени//Всё равно//Всё нипочём//Пья-ному море по колено, а лужа - по уши (2,48)//Пьяному и море по колено (2, 48)// Лишь бы пилось да елось, а дело на ум не шло (5, 799)//Чуть за ухо попало, так и черт ему не брать (5, 800). Adı çəkilən atalar sözüünün ingilis dilində ekvivalenti isə belədir: One can wade through any sea//One is absolutely reckless//Someone is a devil-may-care fellow//Not to give a damn//Someone is a mad-brain//You can't put it in the bank//One doesn't give a hoot in hell//It's all the same to someone//It's all one to someone//It makes no difference to someone//It doesn't matter//It comes to the same//One doesn't care anything or anyone//Cf. One snaps his fingers at dangers//One couldn't care less about smth//One doesn't give a hang for smth//Someone couldn't care a curse for smth//Not care a damn for smth//Not care a darn for smth//Not care a fig for smth//Not care a rap for smth//It's nothing to him (3).

Kürün sağ qolu olub, suyu şirin, ləzzətli və çox yüngül olan Araz çayı da öz mənbəyini Türkiyənin Ərzurum dağlarından götürür. Uzunluğu 1072 km olan bu çayın tarixi çox qədim olsa da adı ilk dəfə "tarixi nəzmlə yazan" qədim yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Miletli Hekatey tərəfindən və "Tarixin atası" adlandırılan Herodot tərəfindən işlənmişdir. Araz adının ilkin adları müxtəlif mənbələrdə Araksos, Araks, Arras, Eraxs olduğu göstərilə də, zənnimizcə Aras adı daha doğrudur. Mənbələrdə bu adın ilkin formasının "aras" şəklində olması, sonralar isə "araz" kimi işlənməyə başladığı göstərilir. Eramızdan əvvəl VIII əsrə aid Urartu dilinə aid mənbələrdə Araz çayı "Muna" kimi göstərilir. Qeyd edək ki, Muna adının mənası hələ tam açılmasa da tədqiqatçılar "Muna" deyəndə indiki "Araz" çayını nəzərdə tuturlar. Mənbələrdə sadəcə olaraq bu ləkəmin Altay dil ailəsinə mənsub tunqus-mancur dillərində mənası su olan "mu" sözündən götürüldüyü qeyd edilir. Rus və sovet şərqşünası və qafqazşünası Nikolay Yalovleviç Marr isə qeyd edirdi ki, Araz hidronimi fars dilində "arilər qoruyan" deməkdir. Bir çox tədqiqatçılar da Araz adının Hind-Avropa, eləcə də türk dillərində mənalarını verməyə çalışıblar. Məsələn, bu sözün türk dillərində əraz, uras/uraz, oraz sözlərindən götürüldüyü qeyd olunur ki, bunun da mənası "sakit", "dinc", "xeyirxah", "xeyirli" deməkdir. Fikrimizcə sonuncu ən doğru variant hesab edilə bilər. Doğrudan da, Kür çayı ilə müqayisədə Araz çayı çox sakit, mülayim, sambalı və özünü şah kimi, xan kimi ağır aparən çayların sırasındadır. Bu səbəbdən də bu çaya bəzən **Xan Araz** deyirlər. Qeyd edək ki, Herodotun yazdığına görə vaxtı ilə Orta Asiyada yerləşən Sır dərəyə çayı da Araz adı ilə adlanırdı. Əlbəttə, iki müxtəlif məkanda iki çayın adının eyni adla Araz adlandırılması fikrimizcə bu adların türk əsilli olmasından irəli gəlir. Yeri gəlmişkən, məşhur Azərbaycan ritmik muğamı "Arazbarı"-nın adı da "Araz" hidroniminin adı ilə bağlıdır. "Araz" hidroniminin etimologiyası ilə tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Şumerlərin tikinti tanrısının adı Araz olub və "Araz" hidroniminin adı da buradan götürülüb. Hidronimlərin mənşəyinə dair az da olsa müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Xüsusən professor Ə.M.Dəmirçizadənin "Kaspi", "Xəzər", Q.İbrahimovun "Samur", S.Vəliyevin "Araz", Q.Qeybullayevin bir sıra Azərbaycan hidronimlərinin mənşəyinə dair müxtəlif fikirləri maraqlıdır.

Kür çayı ilə müqayisədə Araz çayı ilə bağlı pəremioloji vahidlər bir qədər çoxdur:

- Araz axır, gözün baxır, mən aldadıcam, sən allanma (4, 43);
- Araz açığı axıt, Araz yuxarı axtar;
- Araz aşığındı, Kür topuğundan (4, 43);
- Araz duru, Kür sarı;
- Araz! Altını da bilirəm, üstünü də (4,43) - hər şeydən məlumatlı, savadlı, çoxbilmiş adam haqqında deyilir;
- Araza susuz aparıb susuz gətirmək (adətən çoxbilmiş, zirək və bacarıqlı olmaq mənasında işlənir);
- Arazla Arazbar arası qonağı gəlmək;
- Bir su ki, səni aparır, deynən Arazdı;
- Dəvəyə dedilər səni çağırırlar, dedi ki, mənə ya Araza su gətirməyə, ya da Naxçıvana duz daşımağa çağırırlar//Dəvəyə dedilər səni çağırırlar, dedi ki, mənə ya Həkəriyə su gətirməyə, ya da Bərgüşada düyü daşımağa çağırırlar.
- Əssin Arazbarı, artsin xırmanın varı;
- Filankəsin Arazla Arazbarı arası qonağı gəldi;
- Hər axan suya Araz deməzlər;

- Hər aparən su Arazdır;
- Xata olub, Araz çayı bir zaman bir salım duz aparıbdır;
- Keçib gəlib Arazı, bəyənməyir Gülnazı;
- Kül başına, ay Araz, üstündən təzək/tərək atd(l)anı//Kül başına, gözəl fərə, beçə də səni bəyənmir (4, 264);
- Məni aparən suya Kür də deyərəm, Araz da.

"Araza susuz aparıb susuz gətirmək" atalar sözünün maraqlı bir yaranma səbəbi də var. Belə rəvayət edirlər ki, qədimdə bir çoban varmış. Amma, nə olsun ki, çobandı? Çox yaraşılıq, gözəl, həm də qanacaqlı oğlanmış, el-oba içində hamı ona hörmət edirmiş. Bu çobanın tayfa başçılarının qızına gözü düşür. Amma, qızın da könlü olmağına baxmayaraq atası qızını çobana yox, varlı bir adama nişanlayır. Bir gün çoban gənc qızla gizli söhbət edərkən kənardan bunu görüb, elə o saat da qızın atasına xəbər verirlər. Qızı çadırdə həbs edib, çobanı isə cəzalandırmaq üçün tayfanın ağsaqqallarını məsləhətə çağırırlar. Hamı çobanın yaxşılığından, qanacağından və işinin peşəkar olmasından danışaraq onu tərif edirlər. Ağsaqqallardan biri qayıdır ki, çobanın öz işinin peşəkarı olduğunu dəqiqləşdirmək üçün, gəlin belə bir şərt kəsək. Çobanın sürüsünü iki gün susuz saxlayaq, üçüncü gün isə qoy o, sürünü suya aparsın. Əgər o, sürüləri su içmədən geri qaytara bilsə, onda qızı ona verək. Bu işin doğrudan da çətin və bəlkə də mümkünsüz olduğunu düşünüb, təkliflə razılaşırlar. Şərtə əsasən, sürü iki gün susuz qalır və üçüncü gün el-oba yığışib bu mənzərəyə baxmağa gedirlər. Rəvayətə görə çoban tütəyi o qədər gözəl çalır ki, sürünü tütək çala-çala dərəyə gətirib və qoyunları su içmədən geri qaytara bilir. Şərti uduzduqlarına görə qızı çobana verirlər. O vaxtdan "Susuz aparıb, susuz gətirər" deyimi meydana gəlir.

"Arazbar" toponimi ilə əlaqədar qeyd edək ki, Arazbar Səfəvilər dövründə Araz çayının hər iki sahili boyunda yerləşən tarixi bölgə olub, Xudafərin bölgəsindən Beyləqan rayonuna qədər olan ərazini təşkil edir. "Arazbar" Arazkənarı yurd deməkdir. Adı təşkil edən komponentlərinin izahı ilə əlaqədar bir çox tarixi kitablarda geniş məlumatlara rast gəlmək olur. Xüsusən cənubi Azərbaycan şairi və lüğət tərtibçisi Mirzə Ələkbər Dehxdanın fars dilində bu günə qədər nəşr olunmuş ən iri həcmli 16 cildlik lüğətində geniş məlumat əldə etmək olar.

"Dəvəyə dedilər səni çağırırlar, dedi ki, məni ya Araza su gətirməyə, ya da Naxçıvana duz daşımağa çağırırlar" atalar sözünün belə bir variantı da var: "Dəvəyə dedilər səni çağırırlar, dedi ki, məni ya Həkəriyə su gətirməyə, ya da Bərgüşada düyü daşımağa çağırırlar". Bu məsələdəki Həkəri və Bərgüşad Azərbaycan ərazisində olan çaylardır. Arazın sol qolu olan Həkəri bəzən Əkərə, ərəb mənbələrinə istinadən isə IX-XII əsrlərdə Arrançay adlandırılan bu çayın uzunluğu 113 km olub Həkəri tayfasının adı ilə bağlıdır. Məşhur Sarı aşığın qəbri Həkəri çayının sağ sahilində, onun sevgilisi Yaxşının qəbri isə sol sahilindədir. Uzunluğu 178 km olan Bərgüşad çayı isə Qubadlı rayonunun Qaralar kəndi yaxınlığında Həkəri çayı ilə birləşib Araza tökülür. Bərgüşad hidroniminin mənası "sinəsi geniş/açıqürəkli deməkdir.

Sarı aşığın Həkəri adına yazdığı və əsl folklor incisi hesab oluna biləcək bir bayatısı da maraqlıdır:

Mən aşiqəm ha Kərim,
Yetiş dada ha Kərim.
Gen dünya sənin olsun,
Mənə bəsdir Həkərim.

Müqayisə edəndə Rus folklorunda hidronimlər haqqında atalar sözləri və məsəllər daha çoxdur. Məsələn, Aleksandr Dümanın dili ilə desək "çaylarımızın şahzadəsi/kraliçası" olan Avropanın ən uzun çayı və Rusiyanın ürək simvolu sayılan Volqa çayı haqqında bəzi nümunələrə diqqət edək (nümunələr müəllif tərəfindən tərcümə edilmişdir):

- **На словах Волгу переплывёт, а на деле - ни через лужу.** *Sözdə Volqanı üzüb keçir, həqiqətdə gölməçədən də keçə bilmir* (bu atalar sözü döşünə döyüb özünü tərif edən, əslində isə əlindən heç bir iş gəlməyən, iş bacarmayan adamlara aiddir);

- **Много на Волге воды, много и беды.** *Volqanın suyu da çoxdur, dərdi də;*

- **Просит осетр дождя, в Волге лежа.** *Volqada yatan Nərə balığı yağış istəyir;*

- **Волга - кормилица не даст умереть с голоду.** *Ana Volqa aclıqdan ölməyə imkan verməz;*

- **Волга - добрая лошадка, все свезет.** *Volqa mehriban atdır, hamını aparar* (bu atalar sözü adətən fağır, aciz adamlara aid edilir. Bu möv-zuya aid belə bir atalar sözüümüz də var: Aciz eşşəyi iki nəfər minər; Yavaş eşşəyi cüt-cüt minəllər;

- **Волга всем рекам мать.** *Volqa bütün çayların anasıdır* (bu atalar sözünün bu variantı da var: Всем рекам река Ерат (Ефрат). Всем горам гора Авор (Фавор). Всем древам древо кипарис. Лев всем зверям царь. Всем птицам птица орел);

- **Не проплывешь Волгу - Родину не увидишь.** *Volqanı üzüb keçməsən, Vətəni görə bilməzsən;*

- **Волгу переплывет тот, кто опирается на народ.** *Xalqa güvənən adam Volqanı üzüb keçər;*

- **Волга - плыть долго.** *Volqanı üzmək çox vaxt aparar;*

- **Матушка-Волга спину гнет, зато денежки дает.** *Ana Volqa adamın belin əyər, amma əvəzində pul verər;*

- **Волга - Матушка широка и долга.** *Ana Volqa həm uzundu, həm enli.*

Qeyd edilən atalar sözlərindən başqa Volqa hidronimi haqqında aşağıdakı nümunələr də var: Нечем платить долгу - ехать на Волгу; Когда Волга вверх потечет; Что не в Волгу, то все за Волгу; Зубчане - таракана на канате на Волгу поить водили; Толокном Волгу не замечешь; В ложке Волги не передеешь və s.

Rus folklorunda Dunay, Don, Ural və bir çox çaylar haqqında da atalar sözləri kifayət qədərdir:

- **Волга - плыть долго, а Дунай - широко.** *Volqanı üzmək çox vaxt tələb edir, Dunay isə enlidir;*

- **Жил на дому, а очутился на Дону.** *Evdə yatdı, Donda ayıldı;*

- **Пришли казаки с Дону да прогнали ляхов до дому.** *Kazaklar Dondan gəldilər və Polyakları evlərinə qədər qovdular;*

- **Урал - золотое дно, серебряна покрывка.** *Uralın dibi qızıl, suyu gümüşdür.*

Qeyd edək ki, göllər haqqında da hidronimlər az saydadı. Məsələn, dərinliyi 1642 metr olan dünyanın ən dərin gölü Rusiyanın və Sibirin incisi adlandırılan Baykal haqqında bəzi atalar sözlərinə diqqət edək:

- **Кто Байкала не видал, тот в Сибири не бывал.** *Kim Baykalı görməyibsə, deməli, Sibirdə olmayıb;*

- **Байкал настолько чистое озеро, что даже рыбы бегают из него посрать на берег.** *Baykal o qədər təmiz göldür ki, hətta balıqlar da bayıra çıxmaq üçün sahilə çıxırlar;*

Rus atalar sözlərində dəniz adları haqqında da nümunələr çox az saydadı. Bir nümunə göstərək:

- **Белое/Черное море белоручек не терпит.**

Göründüyü kimi, hidronimlərlə bağlı Rus folklorunda rast gəldiyimiz nümunələr Azərbaycan folklorunda olan nümunələrlə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Hidronimlər əksini tapmış şeir nümunələri yetərincədir. Aşıq Ələsgərin Xaçın və Qarqar çayları haqqında yazdığı bu misralara diqqət edək: Var olsun Qarabağ əcəb səfədir, Başa Xaçın axır, ayağa Qarqar.

Əslən Dərələyəz mahalından olub sonradan zorla Səlyan rayonuna köçürmüş el şairi Rzaqulunun Dərələyəzdəki əmoğlusuna yazdığı mənzum məktubda Araz və Kür çaylarının adı çəkilir:

Bir yanı Arazdı, bir yanı Kürdü,
Gecə-gündüz mən çəkdiyim fikirdi.
Yayı Ərəbistan, qışı Sibirdi,
Heç bilmirəm qaçım hara əmoğlu!

Məmməd Araz dostu Söhrab Tahirə yazdığı "Araz yadıma düşüb" şeirində oxuyuruq:
...Araz yadıma düşüb, Hər teli min havalı O saz yadıma düşüb!

Yaxud Məmməd Araz 1964-cü ildə yazdığı "Göy göl" şeirində Göy gölü və Xəzər dənizini yada salır:

Döşünü qayıqlar düymə tək bəzər, Dedim bu görkəmlə Xəzərə bənzər – Qızını yaylağa köçürüb Xəzər, Baxdı, cüvələndi, nazlandı Göy göl. Məmməd Araz "Professor Gülə məktub" şeirində yenə Xəzərdən söhbət açır:

Oxudum, professor,	Oxudum məqaləni,	Seyr etdim Xəzərdəki
Vəsfə sığmaz aləmi.	Xəzər bir xəzinədar,	Xəzər bir xəzinədir.

Adına neçə-neçə bayatı və mahnılar qoşulmuş bir çayımız da var - başlanğıcını Basarkeçər dağ silsiləsindən götürən və Araz çayının sol qolu hesab edilən - Arpaçay. Əski çağlarda "Arpa göl"ümüz də olub. Adına atalar sözü də var: "Dərdi Arpa gölünə düşüb".

Gümrü yanı sərt qaya,
Boylandım Arpaçaya.
Ev tikdim, yuva qurdum,
Əməyim getdi zaya.

"Apardı sellər Saranı" xalq mahnısının yaranma səbəbi də Arpaçayın, Araz çayının adıyla bağlıdır. Müəllifin (X.M.) nəzmə çəkdiyi həmin rəvayəti də diqqətinizə çatdırırıq:

Muğanda bir cavan var idi, Hamı ona Soltan deyərdi. Vardı el-obada böyük hörməti, Gülnar idi onun ilk məhəbbəti. Bir gün xəstələndi vəfali Gülnar, Yığışdı başına qohum-qonşular. Gülnar dedi, əzizim, nakamam mən, Köçürəm bu dünyadan mən. Sənə deyəsi bircə sözüm var: Mənim bircə balam var. Onu yaxşı saxla, deyib, Gözlərini yumdu Gülnar. Soltan nalə çəkdi, titrədi daşlar, Ağardı o dəmdə o qara saçlar. Saram çatdı beş, on, on beş yaşa, Cavan içində səbəb olardı dava-dalaşa. Çox yerdən elçilər gəldi, Saram bəyənmedi. Bir çobandan elçi gəldi,

Saram ona könül verdi. Bir gün Muğanda toy idi. Xançobanla Saranın toyu idi. Xançoban dağa gedəsi oldu. Dedi, əzizim, sən qal aranda. Sənə ətirli güllər gətirəcəm, Sənə bəslənmiş əmliklər gətirəcəm... Saram Araz kənarında durmuşdu. Yad eldən gəldi bir şah, Dedi kimin qızısan? Dedi atama Soltan deyərlər. Soltan gəldi hüzurə, Baş əydi şaha. Şah dedi Muğan gözəli mənim olmalıdır. Şahım, onun öz vəfali yarı vardır. Deyərək Saranı zorla götürdülər. Şah, insaf eylə ayaq saxla, Mənim balama bircə sözüm var, Deyərək Saranı aldı qucağına. Balam qərrib eldə xanım olunca, İstərəm Arazımın qurbanı olsun. Deyərək Saranı atdı Araza. Bir dəstə oğlan, bir dəstə də qız, Dağa Xançobana yazdı bir kağız:

Gedin deyin Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana,
Muğan batıb nahaq qana,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!

Beləliklə, hidronimlərlə bağlı folklorumuzda rast gəldiyimiz nümunələrin cəmiyyətimizin coğrafi koordinatlarının müəyyənləşdirilməsində nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunun şahidi olur. Bu vahidlərdə tariximizin bir çox qədim izləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. O da məlum olur ki, Azərbaycan və rus dillərində məcmunca eyni olan nümunələr kifayət qədərdir. "Ana Kür" və "Болга - мать" ifadələrini deyilənlərə misal göstərmək olar. Nəticədə isə bütün bunların hər iki xalqın gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayacağına inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmud Kaşğari. "Divanü-lügat-it-türk" (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). IV cildə. I c. Bakı, Ozan, 2006.
2. Həmidov İ., Axundov B., L.Həmidova. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsələlər lüğəti. B., 2009, 560 s.
3. Nigar Vəliyeva. Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988.
4. Atalar sözləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Mətanət Yaşarqızı, Bakı, "Nurlan", 2013.
5. Даль В. Пословицы русского народа. - М., Гос. Изд-во художественной литературы, 1957, 991 с.
6. Samuel Noah Kramer. Tarix Şumerdən başlanır. Tərcümə edən P.F.Kazimi, B., 2009, 280 s.
7. X.Məmmədov. Folklorun elmi rüşələri. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.

UOT 3:370**YÜKSEK ORTAÇAĞ'DA TÜRK EĞİTİM FELSEFESİ****Metanet GURBANOVA**

Azerbaycan Cumhuriyetinin Eğitim Bilimleri Enstitüsü,

Eğitim Teorisi ve Tarihi departmanı

m.qurbanova@arti.edu.az

ORCID: 0000-0001-7245-6275

ÖZET

Ortaçağ Batı filozof ve düşünürlerine kaynaklık ederek Batı Rönesansını hazırlamış, Batılı filozoflarla aynı devirde yaşamış Doğulu filozofların eserleri çağdaş araştırmalar için de değerli bir kaynak niteliğindedir. Ortaçağ filozoflarının eserleri okunup incelendiğinde Doğulu Gazzali, İbn Rüşd, Türk Farabi, İbn Sina gibi filozofların, Ebû Hafs Sühreverdi, Ebu'l Hasan Behmenyar, Necmeddin Nahçivani, Siraceddin Urmevi, Ahmet Yesevinin isimlerine ve bu eğitimci, düşünürlerden yapılan alıntılara rastlamamak mümkün değildir. Büyük Türk eğitimci ve düşünürleri, Orta Çağ İslam dünyası için de faydalı ola bilecek antik çağ filozoflarının Arapçaya çevrilen eserlerini yorumlamışlar ve bunlara benzer, hatta daha çağdaş ve ilerici eserler ortaya koymuşlardır. Kendilerinin eğitime yönelik görüşlerinde, İslam dininin öğretileri ile antik filozofların düşünceleri harmanlanmıştır. Günümüz humanist eğitim yöntemleri ve çağdaş eğitim sistemlerinde öğrenci odaklı eğitim açısından önemli, sınıf ve statü ayırmaksızın her bir insanın insan haklarını, aynı zamanda eğitimde eşitlik hakkını savunarak demokratik bir görüş sunmuşlardır.

АНАНТАР КЕЛІМЕЛЕР: eğitim felsefesi, yüksek ortaçağ, türk eğitim felsefesi**ТУРЕЦКАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ В ВЫСОКОЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ****РЕЗЮМЕ**

Труды восточных философов, подготовивших Западное Возрождение (Ренессанс), послужив источником для средневековых западных философов и мыслителей и живших в то же время, что и западные философы, также являются ценным источником для современных исследований. Когда читаются и исследуются работы средневековых философов, невозможно не встретить имена таких философов, как Мухаммад ал-Газзали, Ибн Рушд, Фараби ат-Турки (аль-Фараби), Авиценна, Абу Хафс ас-Сухраварди, Абулхасан Бахманьяр, Неджмеддин Нахчивани, Сираджеддин Урмеви, Ахмет Есеви и цитаты этих педагогов и мыслителей. Великие турецкие просветители и мыслители интерпретировали труды древних философов, переведенные на арабский язык, которые могли быть полезны и для средневекового исламского мира, и создавали аналогичные, еще более современные и прогрессивные работы. В их взглядах на образование смешались учения религии ислам и мысли древних философов. В сегодняшних гуманистических методах образования и современных системах образования они представили демократический взгляд, отстаивая права человека каждого человека, а также право на равенство в образовании, социального класса и статуса, что важно для личностно-ориентированного образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: философия образования, высокое средневековье, турецкая философия образования**TURKISH EDUCATIONAL PHILOSOPHY IN THE HIGH MIDDLE AGES****SUMMARY**

The works of the Eastern philosophers who prepared the Western Renaissance, served as a source for medieval Western philosophers and thinkers and lived at the same time as Western philosophers, are also a valuable source for modern research. When the works of medieval philosophers are read and concluded, it is impossible not to meet such names of philosophers as Muhammad al-Ghazzali, Ibn Rushd (Averroes), Farabi at-Turki (Alpharabius), Avicenna, Shihab al-Din 'Umar al-Suhrawardi, Abul Hasan Bakhmanyar, Najmeddin Nakhchivani, Siraj al-Din Urmavi, Ahmad Yasawi and these quotations of educators and thinkers. Great Turkish educators and thinkers interpreted the works of ancient philosophers translated into Arabic, which could also be useful for the medieval Islamic world, and created similar, even more contemporary and progressive works. In their views on education, the teachings of the religion of Islam and the thoughts of ancient philosophers were blended. In modern humanistic methods of education and modern educations, they represent a democratic view, upholding the human rights of each person, as well as the right to equality in education, social class and status, which is important for student-centered education.

KEY WORDS: philosophy of education, high middle ages, turkish philosophy of education

GİRİŞ

Eğitim bilimi, disiplinler arası sentetik¹ bir bilimdir. Eğitimin, eğitim felsefesinin önemi - eğitimi teknik olarak ele alan pedagojiden, ruhsal açıdan araştıran psikolojiden, toplum içindeki konumunu araştıran eğitim sosyolojisinden farklı olarak insanı evrim içerisinde düşünmesi ve bu bilimlerin verilerinden faydalanarak karşılıklı ilişkileri üzerine düşünmesidir. Eğitim felsefesi evren içerisindeki insanı, yarattığı bütün değerlerle birlikte ele alır ve onu daha ilerilere yükseltmeye çalışır. Felsefenin ve eğitimin birbirlerinden ayrılmaz bir bütün olduklarının en büyük göstergesi gerçeğin çeşitliliğine uygun, hızlı değişen şartlara cevap veren insan yetiştirmektir. Felsefe ile eğitimin ortak amaçları, bilinenler üzerinde düşünme, onları eleştiri süzgecinden geçirmekle insanı bir birey gibi özgür, aynı zamanda düşünce ufğunun ve bakış açısının da genişlemesine olanak sağlamaktır.

Eğitim felsefesi insan bilgisinin gelişip ilerlemesine yardım ederek insanı fikir kalıplarına esir olmaktan kurtarıyordu. Felsefe ve eğitim ancak bu sayede çeşitliliği birlik içerisinde kucaklayarak insanlara birlik, beraberlik, hoşgörü ve mutluluk yolunu açacaktır. Felsefe ve eğitimin görevi insanı doğru bilgiye ulaştırmaya çalışırken aynı zamanda onu toplum içinde kaliteli ve faydalı, erdemli bir birey olarak yetiştirmektir. Eğitimin konusu genel anlamıyla insandır ve eğitim felsefesi de doğal olarak insan sorununu ele alarak ona taraf yönelecektir. Ekonomik, sosyal, kültürel tüm faaliyetlerin hedefi insandır, insanın mutluluğudur. Bu hedef özellikle eğitim olgusu açısından çok daha net bir şekilde görülmektedir. Konusu insan olan eğitim felsefesi, insanın ulaşmak istediği bütün kutsal hedefleri gerçekleştirmenin yollarını arayan bir sistemdir. İdealizm, realizm ve pragmatizm günümüz eğitim felsefesinde eski görkemliliğini sürdürmüyor, şimdiki yeni yaklaşımlar yeni kavramlar, yeni ve çoğu zaman birbirlerine yakın olan hedefler doğurmuştur.

Eğitimle ilgili sorunlar felsefenin ortaya çıkmasıyla birlikte daima felsefenin merkezinde yer almıştır. Eğitim düşünsel olarak tasarlananın yaşama aktarılmasıdır. Bu bakımdan filozoflar eğitimi kuram düzeyinde ele alırken uygulanabilirliğini de gözönüne almak durumunda kalmışlardır, elbette eğitim bir kuram ve uygulamalar bütünlüğüdür. Öğrenme ise eğitim ve felsefeden farklıdır. Öğrendikleri arasında bağlantılar kuran, onları eleştiri süzgecinden geçirek yaşantısında uygulayan insan, eğitim felsefesinin amacına uygun yetiştirilmiş insandır. Eğitim felsefesi doğal olarak çeşitli filozofların, düşünürlerin eğitim anlayışlarını ortaya koyarken, bu anlayışları vareden toplumların eğitimle ilgili bakış açılarını da yansıtır.

Çağdaş eğitim sisteminde kaliteye ulaşmak için alanında geçmişin iyi bir değerlendirilmesinin yapılması gerekmektedir. Bugünün yaşam koşulları dünün yaşam koşullarına benzemediği için bu durumda her alanda olduğundan çok, eğitim alanında dünün özel bir bakışla incelenmesi gerekir. Felsefe diğer bütün bilimlerle etkileşim içinde olmak zorunda olduğu gibi eğitim de diğer bilimlerle tam bir etkileşim içinde gelişecektir. Eğitim felsefesi tarihi süreç içinde incelendiğinde bize geçmişin deneyimlerini öğretecektir. Eğitimin günümüze gelinceye kadar hangi koşullarda yapıldığını ve hangi özellikleri gösterdiğini bilmek bize günümüz şartlarını değerlendirmekte yardımcı olacaktır, geleceği daha iyi kurgulamamızın da temelini oluşturacaktır.

¹ Sentetik - İng. synthesis (Yun. Συντίθεναι/syntithenai/: beraber koymak) – sentez, birleşim kelimesindedir. Eğitim bilimi - felsefe, sosyoloji, psikoloji, biyoloji bilimleri (fizyoloji, hijyen) alanında bilimsel bilgilerin, akıl yürütme ve yöntemlerin sentezi ile gelişen bir bilimdir. Diğer bilimlerden bilgi ve kavramları asimile etmesine ek olarak, nispeten bağımsız bir bilim alanıdır.

Tüm bilimlerin tarihini incelemek önemlidir, şu an için ise eğitim felsefesinin tarihini incelemek hepsinden daha önemli olmak durumundadır. Dünün eğitim sorunlarının incelenmesi bugünün eğitim sorunlarını çözmekte bir bakış genişliği kazandıracaktır. Böyle bir bakış genişliği kazandıktan sonra, çağdaş eğitim sorunlarını bir bütünlük içinde ele almakla elbette daha sağlam ve tutarlı görüşlere ulaşma şansı yaratma mümkün gözüküyor.

Eğitim bir kuramlar ve uygulamalar dizgesiyse, kuramların kökleri eğitim felsefesinin tarihindedir. Eğitimin özgün bir kurum olarak ortaya çıkışı gündelik uygulamalar ve gereksinimler karşısında insanın belli bir bağımsızlık kazanmasıyla mümkün olmuştur. Uygarlık eğitimle başlamış, eğitimle varolmuştur, insanın toplumsal etkinlikleri herşeyden önce eğitimle koşullanmıştır. İnsanlığın ilksel olgusu olan eğitim aynı zamanda insan olmaya geçişin de başlangıcıdır, insan olmanın birinci koşulu eğitilmiş olmaktır. İnsanlığın en büyük zaferinin tarih boyunca yarattığı kültür olduğu kabul edilmiştir ve felsefenin görevlerinden biri de kültür üzerinde düşünmek, kültürü yaratmak olduğuna göre, bir kültür içerisinde doğan insanı yetiştirmek, onu eğitmek de felsefenin vazifesidir. İnsanlık tarihini bütün bilimlerin kaynağı olan felsefenin eğitim tarihi olarak nitelendirmek artık kabul edilmiştir, eğitim ve felsefeyi birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Eğitim felsefesi epistemoloji, estetik vb. felsefesi gibi doğrudan doğruya felsefenin içinde bir alan olarak kabul edilmeyerek din felsefesi, siyaset felsefesi gibi felsefenin bir yan alanı olarak kabul edilmiş, eğitim fakültelerinde okutulsa da böyle bir dersin, felsefe eğitiminin içinde doğrudan yer alması herşeyden önce bu felsefe ve eğitim kavramının birbirlerine bağlı olmasından gereklidir. Eğitim felsefesi görüldüğü üzere eğitim ve felsefe olmak üzere iki kavramdan oluşmuştur ve bu disiplin iki kavram arasında ortaklık meydana getirmektedir. Bu bakımdan eğitimde yerleşmiş kalıp ve kurallar üzerinde düşünmek, onları yeniden sorgulamak, çağdaş bir eğitim için zorunludur.

Tüm bilimlere kaynaklık eden felsefe doğal olarak eğitimin de kaynağı olduğu için felsefenin tarihi aynı zamanda bir eğitim tarihi varsayılyordur. Çok yakın bir biçimde günlük lisana da giren felsefe insanı yücelten erdemini de temelini oluşturan bir etkinliktir. Felsefe evreni anlamının ve dönüştürmenin, eğitim ile birlikte temel aracıdır.

Günümüz akademik çevrelerinde Felsefe Tarihi başlıklı herhangi bir çalışmada sadece Batılı filozoflardan bahsediliyor. Bunun yanında Batılı filozoflarla aynı devirde yaşamış, hatta örneğin Ortaçağ Batı düşünürlerine kaynaklılıkla ederek Batı Rönesansı² hazırlamış Doğulu filozofların adlarına rastlamak mümkün değildir. Ortaçağ filozoflarının eserleri okunup incelendiğinde Doğulu Gazzali, İbn Rüşd, Türk Farabi, İbn Sinagibi filozofların, Ebû Hafs Sühreverdî, Ebu'l Hasan Behmenyar, Necmeddin Nahçivani, Siraceddin Urmevi, Ahmet Yesevinî isimlerine ve bu büyük eğitimci, düşünürlerden yapılan alıntılara rastlamamak mümkün değildir. Büyük Türk eğitimci ve düşünürleri, Orta Çağ İslam dünyası için de faydalı olabilecek antik çağ filozoflarının Arapçaya çevrilen eserlerini yorumlamışlar ve bunlara benzer, hatta daha çağdaş ve ilerici eserler vermişlerdir. Kendilerinin eğitime yönelik görüşlerinde, İslam dininin öğretileri ile antik filozofların düşüncelerinin harmanlandığını görüyoruz. Eğitimin biçimlenmesinde dinsel amaç etkili olmakla birlikte Batı'daki biçimiyle tam bir skolastik³ düşünceden söz edilemez. Çünkü İslam okullarında dini öğretilerin akıl yoluyla doğrulama çabasında ısrarcı bir yol izlenmemiştir.

² 12. yüzyıl Rönesansı olarak bilinen bu dönem felsefe ve bilim Rönesansı olarak da bilinir.

³ Latince kökenli schola (okul) kelimesinden türetilen scholasticus teriminden gelmektedir ve kelime anlamı olarak okul felsefesi demektir. Bu anlam önemlidir, zira skolastik felsefe, Orta Çağ düşüncesinde doğrunun zaten mevcut olduğu düşüncesine ve felsefenin okullarda okutularak öğretilmesine dayanan bir yaklaşım sergiler. Bu felsefenin temeli teolojidir, ona dayanır ve onu desteklemeye çalışır.

12. yüzyılda yaşayan bilim adamı Adelard, çeşitli İslam ülkelerinde öğrenim görüp ülkesi İngiltere'ye dönünce, neler öğrendiğini soranlara şu cevabı vermiştir: "Müslüman hocalarımdan, en emin yol olan 'akıl' yolunu izlemeyi öğrendim, çünkü duygular yanıltıcıdır. Siz ise bir otoritenin (eleştirilmeden kabul edilen bir üstadın ya da bir kitabın) yularını boynunuza geçirmişsiniz!" (Akyüz, 2016). Bu anlatı, Batı'da skolastik düşüncenin ne kadar katı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İslam, aynı zamanda Türkdünyasında eğitim, camilerde ve bunlara bağlı okullarda gerçekleşirdi. İlk, orta ve yüksek öğretim kurumu niteliği taşıyan medreseler⁴ örgütü vardı. Medreseler, başlangıçta oldukça donanımlı kaliteli ve sistemli bir eğitim veriyorlardı. Matematik, astronomi, mimarlık, tıp, kimya, tanrı bilim, felsefe, hukuk gibi dersler buralarda okutulurdu. Bununla birlikte derslerin çoğu Kur'an'ın yorumlaması, dinle ilgili idi, islam dünyasında, medreselerin kuruluşundan önce de eğitim ve öğretim faaliyetleri devam ediyordu. İslam dünyasındaki eğitim ve öğretim faaliyetlerini medrese öncesi ve medrese dönemi olmak üzere iki safhaya ayırmak gerekir. Medreseler, islam dünyasının en karakteristik okullarıdır.

Batı'da Rönesans hareketin gelişmesine de etki eden bazı islam bilginlerinin eğitime yönelik düşünceleri şöyle özetlersek, Farabi (870-950), Türkistan'da doğmuş ve yüksek öğrenimini Bağdat'ta yapmış, ömrünün çoğunu Halep'te geçirmiş, yüzden fazla eser yazmış, Aristo'dan sonra kendisine muallim-i sani (ikinci öğretmen) denilmiş bir Türktür. Aristotelesci olarak bilinir ve eğitimle ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir (Akyüz, 2016):

- Eğitimin amacı mutluluğu bulmak ve bireyi topluma yararlı hale getirmektir.
- Üç tür eğitimci vardır: Aile reisi, aile fertlerinin; öğretmen, çocuk ve gençlerin; devlet başkanı, milletin eğitimcisidir.
- Öğretim ve eğitim kavramlarını ayırmıştır: Öğretim kuramsal erdemler oluşturmak, eğitim ise ahlaki erdemleri ve iş sanatlarını var etme yöntemidir.
- Öğretimde kolaydan zora gidilmeli, bir şey öğretilmeden ötekine geçilmemelidir.
- Öğretmen, öğrencilerle Sokrat gibi tartışmayı bilmelidir.
- Eğitim, milletlerdeki ahlaki erdemleri ve iş sanatlarını var etme yöntemiyle öğretim, milletler ve şehirlerde kurumsal erdemleri var etmektir. Öğretim kuramsal, eğitim davranış değiştirmeye ağırlık veren bir uğraştır.

Farabi'nin bilimsel yöneme bakışı da çok nettir: Her meselede aranan, kesin gerçeği elde etmektir. Ama çok defa kesinliği elde edemeyiz. Aradığımızın bir kısmına dair kesinlik, geri kalanlara dair de zan ve kanaat elde edebiliriz. Tek yöntem bizi sorunlar hakkındaki çeşitli kanaatlere götürmez. Şüphe bir araştırma yöntemi olmalıdır.

İbni Sina (980-1037), Buhara'nın Eşene köyünde doğmuş bir Türk-İslam bilginidir. Döneminin felsefe, tıp, tabiiyat, teoloji, matematik alanında tüm bilgileri vakıf ve kendisine Aristo ve Farabi'den sonra gelen "üçüncü öğretmen" anlamında muallim-i salis denmiştir. İbni Sina'nın, tıp alanında olduğu kadar eğitime ilişkin bazı görüşleriyle de Batı'yı etkilediği ve yüzyıllar sonra "yeni eğitim" akımını başlatan ve geliştiren eğitimcilere ilham verdiği ileri sürülmektedir (Akyüz, 2006).

⁴ Medreselerin, islam eğitim tarihinde mescitlerin öğretim için yetersiz kalması gibi sebeplerle ortaya çıktığı, bu kurumların ortaya çıkışında da Uygur Budist kurumlarının etkisi olduğu, ilk medreselerin ise Orta Asya islam kentlerinde ortaya çıktığı düşünülmektedir.

İbni Sina altı tür eğitim – öğretimden söz ediyordu:

1. Zihni öğretim: Öğretmen genel bir konuyu nedenleriyle örnekler vererek açık bir şekilde anlatır.
2. Sınai Öğretim: Öğretmen, araç, gereç kullanmasını öğretir.
3. Telkini Öğretim: Öğretmen tekrar ettirerek şiirler ve otların adlarını vs. öğretir.
4. Tedibi Öğretim: Öğretmenin öğüt ve nasihat yoluyla gerçekleştirdiği öğretimdir.
5. Taklidi Öğretim: Öğretmenin söylediklerinin aynen ve hemen benimsenmesidir.
6. Tenbihi Öğretim: Öğretmenin öğrenciye çevresinde karşılaştığı olayları, bunların nedenlerini ve etkilerini öğretmesidir.

İbni Sina hangi sınıf ve statüde olursa olsun her çocuğun eğitilmesi gerektiğini savunarak dönemine göre 21. yüzyıl eğitimin temel ilkesi olan demokratik bir görüş ileri sürmüştür. Çocuğun eğitiminde “oyun”un önemine vurgu yapmış; deneye, gözleme, nedenleri araştırmaya dayanan bir öğretim yöntemi önermiştir. Onun eğitime yönelik buna benzer bir çok görüşleri yüzyıllar sonra ortaya çıkan çağdaş eğitim bilimcilerin görüşleri ile örtüşmektedir. Rousseau, Alain, Durkheim, Dewey gibi eğitim düşünürlerinin ileri sürdükleri çağdaş eğitim ilkelerinin bir çoğunu, İbni Sina'nın bin yıl önce savunduğu görülmektedir (Akyüz, 2016).

Çağdaş humanist eğitim ilkelerinde de yer aldığı gibi İbni Sina çocuklar arasındaki doğal rekabeti faydalı bulur ve birbirlerinden çok fazla şey öğreneceklerini kabul ettiği için zengin çocuklarının özel ders alarak yetişmelerini uygun bulmuyordu.

Ebû Hafs Sühreverdinin⁵(1145-1234), Güney Azerbaycanda, Zencan yakınında Sühreverd şehrinde doğan meşhur fıkıh alimi, türk filozofunun kitap ve risale halinde olmak üzere doksanın üzerinde eseri mevcuttur. Fuzuli, Şehriyar ve Nebati gibi türklüğü tartışılmayan ve aynı coğrafyanın çocuğu olan Sühreverdi siyasi gerekçelerle geçmişte ve günümüzde Türklük camiasının dışında gösterilmiştir⁶. Ahmet Yesevinin Ebu Hafs Sühreverdinin müridi olduğu, kendisine intisap ederek hilafet aldığı hakkında rivayetler de vardır.⁷ İbn Sina ve Gazali'nin aksine olarak eserlerinin hiçbiri Latince'ye çevrilmediğinden aynı dönem Batı dünyasında tanınmamıştır.

Ebu Hafs Sühreverdi insanın bir bütün olarak eğitiminin gerekliliğini felsefesinin temel gayesi sayıyor:

- Hayat, kelimenin evrensel anlamıyla, eğitime yönelik bir süreçten başka bir şey değildir. Bu süreç, öğrencinin bilgi edinme ihtiyacı içerisinde tecrübe ettiği bilgi açlığı ile kendini gösterir. Bilgiye ulaşma noktasında yapılan sınıflamayı bir başka açıdan ele alarak, Sühreverdi akli ve duyuşsal bilgileri gereksiz görmediğini, onları eğitimin ilk safhası için uygun bulduğunu, daha sonraki aşamalarda ise yetkinleşen kişi için, en uygun bilginin içe doğan bir nur ile ulaşılabilen bilgi olduğuna dair düşüncelerini yansıttığını öngörüyor. İbn Sina gibi kendisi de ömür boyu eğitimin ilkeleri içerisinde her çocuğun ilgi ve yeteneğine göre meslek öğrenimini, akıl yürütme yöntemi, insanı hakikate ulaştırmadığını, hakikatin bizzat yaşamakla algılanabilir olduğunu savunmuştur.

Orta çağ, ilk müslüman türk devleti İdil(Volga) Bulgar Devleti olmasına karşın müslümanlık, Karahanlılar devleti ile türkler arasında yayılmaya başlamış, türklerin müslümanlaşmasıyla

⁵ İsrakilik tarikatının kurucusu Şihabeddin Yahya Sühreverdi ((1154-1191)/Marağa şehri) ile karıştırılmamalı!

⁶ İsmail Yakıt. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, 120 sf, ISBN978-605-155-532-4

⁷ Türkiye Diyanet vakfı. İslam Ansiklopedisi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeseviyye>

birlikte eğitim anlayışlarında da köklü değişiklikler olmuştur. Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlılarda eğitimin karakteristik özellikleri birbirine benzerdir. Karahanlılar, Samanoğulları ve Gazneliler'den itibaren türk devletlerinde medreseleri merkeze alan belirli bir eğitim politikası izlenmeye başlamıştır. Medreseler, türk hükümdarlarının eğitime olan ilgileri ile Semerkant, Buhara, Taşkent, Balasagun, Yarkent, Kaşgar, Belh, Nişabur, Gazne, Huttalan, Tebriz gibi türk kentlerinde kısa sürede yaygınlaşmış ve bu kentler ilim yuvası haline gelerek halkın bilgi ve kültür düzeyi yükselmiş, türkler arasında ünü günümüze kadar gelen bilim adamları yetişmiştir, bu bilim adamları aynı zamanda döneminin ve çağdaşdünyanın meşhur, en önemli düşünür, filozof ve eğitimcileridir.

Genişleyen imparatorluk için memur yetiştirme ihtiyacı, islamiyet'i yeni benimsemiş Oğuz topluluklarının yeni ihtiyaçlarını pekiştirme, din adamı yetiştirme ihtiyacı, yoksul ve yetenekli öğrencileri okutup topluma kazandırma ihtiyacı, bilgileri maaşa bağlayıp devlete bağlı kılmak ve gizli hareket etmelerini engellemek, devlet adamlarının eğitim ve bilimseverliği ve s. medreselerin selçuklularda önem kazanması ve yayılmasının başlıca sebepleri sırasında yer alıyordu.

Karahanlılar döneminde yaşayan Balasagunlu Yusuf (1018-1069), Rönesans ve aydınlanma dönemlerinin Humanist eğitim yöntemleri açısından önem arz eden, "mutluluk veren bilgi" anlamına gelen siyasetname niteliğindeki eseri ile iki dünyada mutluluğu sağlamayı amaçlayan bir eğitimcidir. Onun eserinde, devlet adamlarına verilen öğütlerin yanında çocuk eğitimiyle ilgili görüşlere de yer verilmiştir (Akyüz, 2016).

Farabi ve İbni Sina'nın etkisinde kalmış Balasagunlu Yusuf, türk eğitim tarihinde önemli yer tutan, türkçe uygur yazısı ile manzum olarak yazılmış Kutadgu Bilig⁸ adlı eserinde çocuk eğitiminin doğrudan, direkt ailenin, özellikle babanın sorumluluğunda olduğuna vurgu yapıyor:

- Ahlakî davranış mutluluğun şartıdır. Ahlaklı olmak ise bilgili olmaktan geçer.
- Çocuklara anne ve özellikle baba tarafından sıkı bir eğitim verilmelidir.
- Çocukları aileler kendi elleriyle eğitmelidir...

Aynı dönem araplara türkçe öğretmek amacıyla, 1072-1074 yıllarında "Divan-ü Lûgat-it Türk" adlı hacimli bir eser yazan Kaşgarlı Mahmut, türkçe ve dil öğretimi konusunda önemli öğretim ilkelerine yer vermiştir. Başlıca özellikleri örneklerden hareket ederek kurallarla uzlaşma yönteminin izlenmesi, dil öğretiminde örneklerin, metinlerin önemini kavramış, örneklerini günlük hayattan, atasözlerinden, şiirlerden derlenmesi, dil öğretirken, türk kültürünü de tanıtmaya amacive dil öğretiminde tekrarı önemli görmesi olmuştur. Bilim dili olarak arapça'nın kullanıldığı bir dönemde türkçe'nin daha zengin olduğu gerekçesiyle araplar'ın bu dili öğrenmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Kaşgarlı Mahmut'a göre eğitim açısından ailenin, çocuk bakımı ve yetiştirilmesinde önemi, çağdaş eğitimde de önem arz eden oyunun, çocuk gelişimi açısından esaslı rolü, önemi üzerinde durmuştur. Divanı yalnızca zengin bir sözlük değildir, toplumların lehçeleri, yaşayışları, inanışları, töreleri ve atasözlerini de kapsıyor. Türklük bilgisinin en eski ve en köklü abidelerinden birisi olarak kabul görülüyor⁹, türkler'de yaygın okuma, yazma ve bilgi edinme geleneğinin varlığını göstermesi bakımından da büyük önem taşımaktadır.

⁸ Kutadgu Bilig - (6645 beyit) Mutluluk veren bilgi anlamını taşır.

⁹ İlk Türk Dünya Haritasını, Kaşgârî Mahmud Divan-ü Lugat't-Türk-e ilave etmiştir. <http://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/>

İslam, türk toplumunda yaygın olan medreselerin ilim ve edebiyat alanlarında kullandığı Arapça ve Farsça dillerinin hakim konumu, manevi eğitim merkezleri olan tekkelerde de devam etmiştir. Bu sebeple türkler günlük hayatta türkçeyi kullanmakla beraber, uzun bir süre hem devlet kurumlarında hem de ilmi ve edebi eserlerin telifinde arapça ve farsça'yı yazı dili olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Bu durum, medrese eğitimi alma imkanı bulunmayan ve bir kısmı yarı göçebe yaşayantürk topluluklarının dini ve tasavvufi metinlerden istifade etmelerini zorlaştırmıştır. Aynı dönem pek çok yerde olduğu gibi Türkler arasında da sözlü kültür daha yaygındır. Toplumun hafızası çoğunlukla sözlü kültürle nesilden nesile aktarılmıştır.

Hoca Ahmed Yesevi'nin Yesi şehrinde başlattığı manevi kalkınma ve ruhi arınma hareketi, Maveraünnehir bölgesinde yankı bulmuştur. Daha sonralar Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'daki Yesevi dervişleriyle türkler arasında yaygınlık kazanmıştır. (Köprülü, 1993: 63; Özköse, 2008: 31; Askeri, 2011: 133-138). Ahmet Yesevi medrese eğitimi alma imkanı bulunmayan ve bir kısmı yarı göçebe yaşayan türk topluluklarının eğitimine, eğitim felsefesine yön vererek, Farabinin de dediği gibi türk milletinin ahlaki erdemi ve iş sanatlarını var etme yöntemleri olarak sözlü kültürü daha sonra yazılı kültüre taşımış, öğretim açısından, kendi milletinde ve yaşadığı coğrafyada kurumsal erdemleri var etmek, gelişmek için rehberlik etmiştir.

Türkistan halkının gelenek ve görenekleriyle dini yaşantısını iyi bilen Hoca Ahmed Yesevi, başlattığı tasavvufi çalışmanın bir tek tek faaliyetleri olarak kalmaması ve kitlesel bir harekete dönüşmesi için tasavvufi irşadın arapça ve farsça yerine Türkistan halkının konuşup anladığı türkçe'yle yapılması kararı olarak cesur bir adım atmıştır. Orta Asya'dan Balkanlara kadar etkili olan bu uygulama, türkler arasında genel kabul görmüş, toplumsal hayatta din tasavvufu mayalanmıştır. Yesevilik olarak bilinen hareket, Türklerin dil, kültür ve gelenekleriyle tasavvuf yolunu mezcederek aynı potada eritmeyi başarmıştır. Bunun sonucunda türkler arasında hem ortak tasavvufi bir kültürün oluşması, hem de tasavvufi bakış açısıyla şekillenen bir dini yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. Mes., "Namazın kazası olur da sohbetin kazası olmaz!" fikri ile kazaya bırakılan namazın günah hesap edildiyi halde hatm, sohbet ve ders için o cemaatin bir daha bulunmaya bilindiğine dikkat çekiyor. Halbu ki, namaz istemeden kazaya kalsa bile neticede vakit dışında kılınır ve borç kapatılabilir. Burada zikirden, ibadetten daha çok tasavvufi ve ahlaki sohbetlerin, eğitimin, gelişimin ertelenmemesini vurguluyordu.

SONUÇ

Akademik araştırma ve çalışmalarda yer aldığı üzere Ortaçağ Batı düşünürlerine kaynaklık bile ederek Batı Rönesansını hazırlamış Doğulu filozofların Ortaçağ, özellikle de yüksek ortaçağ filozoflarının eserleri okunup incelendiğinde Doğulu Gazzali, İbn Rüşd, Türk Farabi, İbn Sina gibi filozofların, Ebu Hafs Sühreverdi, Ebu'l Hasan Behmenyar, Necmeddin Nahçivani, Siraceddin Urmevi, Ahmet Yesevinin isimlerine ve bu büyük eğitimci, düşünürlerden yapılan alıntılara rastlamamak mümkün değildir. Orta Çağ İslam dünyası için de faydalı ola bilecek antik çağ Batı filozoflarının arapçaya çevrilen eserlerini yorumlamış bu büyük türk eğitimci ve düşünürler bunlara benzer, kendilerinin de eğitime yönelik görüşlerinde, İslam dininin öğretileri ile antik filozofların düşüncelerinin harmanlandığı, yeni yorumda daha çağdaş, ilerici eserler vermişlerdir.

Yüksek Ortaçağ Batı'da Rönesans hareketinin gelişmesine de etki eden bazı müslüman türk bilginlerinin eğitim, eğitim felsefesine yönelik düşüncelerine bakarsak, eğitimdeki esas amacı, mutluluğu bulmak ve bireyi topluma yararlı hale getirmek, milletlerdeki ahlaki erdemleri ve iş sanatlarını, milletler ve şehirlerde kurumsal erdemleri var etmek olarak nitelendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- a) Xoca Əhməd Yasəvi. Redaktor: Necdet Tosun.(tərcüməçi: Elşən Bağırzadə).Ankara: Xoca Əhməd Yasəvi Beynəlxalq Türk-Qazax Universiteti.2018
- b) Hoca Ahmed Yesevi. *Divan-i Hikmet* / Editör: Mustafa Tatçı. Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Universitesi. 2017
- c) Qarayev, Y. *Erkən türk təsəvvüfkültürü-yəsəvilik*. Mədəniyyət dünyası, VII buraxılış, Bakı: ADMGU, s.38-55, 2003
- d) Gökəlp Ziya. *Türkçülüğün əsasları*. Bakı: Xəzər Uiniversiteti. 2010
- e) Məmmədov, Z. *Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi*. Bakı:"Şərq-Qərb", 2006
- f) Məmmədov, Z. *Əbuhafts Sührəvərdinin həyatı və əsərlərinə dair*.Bakı: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. № 1, 1974
- g) Yesevi, H. A. *Divan-ı Hikmet*. (H. Bice, Haz.) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 2010
- h) Akyüz, Y. *Eğitimin Kültür və Uygarlıkları Geliştirme ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi*. Ankara: Türkiye Eğitim Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, s. 1-18, 2016
- i) Kavak, A. *Hoca Ahmed Yesevi ve Yunus Emre'nin Türklerin Tasavvufi Kültürüne Katkıları*, Universal Journal of Theology 2 (2), 133-1422017
- j) Akyüz, Y.*Türk Eğitim Tarihi*. M.Ö. 1000-M.S., Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2006
- k) Taşdemirci, E. *Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:10, Kayseri 2001, s.13-28, 2001
- l) Köprülü, F.*Hoca Ahmed Yesevi, Çagatay ve Osmanlı edebiyatları Üzerindeki Tesiri*.Bilgi Mecmuası, I: 611-645, 1330

Uot: 37.02;371

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ÜMUMİ DƏYƏRLƏRİN VƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİKLƏRİN TƏLƏBƏLƏRƏ AŞILANMASININ KOMMUNİKASIYAYA TƏSİRİ

Elnurə RƏFİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

elnura.rafiyeva@mail.ru

XÜLASƏ

Məqələdə ingilis dili dərslərində ümumi dəyərlərin və mədəni müxtəlifliklərin tələbələrə aşılmasının kommunikasiyaya təsiri məsələləri araşdırılır. Dil fakültələrində ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın multikultural dəyərlərin aşılması kontekstində tədrisi və ümumi və fərqli dəyərlərə hörmət hissi aşılamaqla təşkili tədqiq olunur.

Tədrisin düzgün qurulmasının multikultural dəyərlərin aşılması kontekstində tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın formalaşdırılmasına zəmin yaratdığı vurğulanır.

Tələbələrin dil və mədəni müxtəliflikdə gözləntilərinin və öyrənmə ehtiyaclarının³ fərqli yanaşmada: mədəniyyətin tədrisini özündə ehtiva edənkeyfiyyətli tədris metodlarının standartları və ya göstəriciləri, kurikulumun məzmunu və müəllim hazırlığı ilə bağlı vacib bilikləri, mədəni inancları və təcrübələri tanımağa və nəzərə almağa çalışan multikultural kontekstdə tədris materialının hazırlanması və yayılması zamanı mümkün olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: mədəniyyət, tədris, dəyər, müxtəliflik, kommunikasiya.

THE EFFECT OF INCULCATING COMMON VALUES AND CULTURAL DIVERSITY ON STUDENTS IN ENGLISH LESSONS

ABSTRACT

The article examines the impact of inculcating common values and cultural diversity on students' communication skills in English classes. The teaching of intercultural competence in the context of inculcating multicultural values to students studying English for professional purposes in language faculties and instilling respect for common and different values is studied. It is emphasized that the correct organization of education creates the basis for the formation of intercultural competence in students in the context of inculcating multicultural values. Development of teaching materials in a multicultural context that seeks to recognize and take into account students' language and cultural diversity expectations and learning needs in three different approaches: standards or indicators of quality teaching methods that include culture teaching, curriculum content and important knowledge of teacher training, cultural beliefs and practices and it is concluded that it is possible during the spread.

Keywords: culture, education, value, diversity, communication.

ВЛИЯНИЕ ВОСПИТАНИЯ ОБЩИХ ЦЕННОСТЕЙ И КУЛЬТУРНОГО РАЗНООБРАЗИЯ НА СТУДЕНТАХ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние внедрения общих ценностей и культурного разнообразия на общение на уроках английского языка. Изучается обучение межкультурной компетенции в контексте привития мультикультурных ценностей студентам, изучающим английский в профессиональных целях на языковых факультетах, и организация уважения к общим и различным ценностям. Подчеркивается, что правильная организация обучения создает основу для формирования у учащихся межкультурной компетентности в контексте привития поликультурных ценностей. Разработка учебных материалов в мультикультурном контексте, направленная на признание и учет ожиданий студентов в отношении языка и культурного разнообразия и учебных потребностей с использованием трех различных подходов: стандартов или показателей качественных методов обучения, которые включают преподавание культуры, содержание учебной программы и важные знания учителя, культурные верования и обычаи, и делается вывод, что это возможно во время обучения.

Ключевые слова: культура, образование, ценность, разнообразие, общение.

Dil öyrənmək mədəniyyəti öyrənməkdir. Əvvəllər xarici dil didaktikasında sarsılmaz əminliyin hökm sürdüyü bir dövr olub: müəllim kurikulumlarda, tədris planlarında nəzərdə tutulan məzmunu təqdim edir, tələbənin rolu isə müəllimin hazır təqdim etdiklərini öyrənmək və dərslərin məzmununu mənimsəməkdən ibarət olub. Bu məzmununda isə, dillə bərabər mədəniyyətin tədrisi məsələlərinin nəzərdə tutulması qənaətbəxş hesab olunmur.

Hal-hazırda isə vəziyyət, yanaşma fərqlidir. Tələbənin adı, rolu, funksiyası dəyişib: tələbə "öyrənən" və müəllimin özü isə "məsləhətçi" və ya "məşqçi", hətta "moderator" adlandırılır. Bu yeni etiketlər müəllim-tələbə qruplarında sosial münasibətləri xarakterizə edən dəyişiklikləri təyin edir.

Bu dəyişikliyin fonunda müəllim özü necə hərəkət etməlidir, tədrisi necə qurmalıdır ki, tələbə özü "öyrənməyi öyrənsin".

Bu yenilik sosial, tərbiyəvi və psixoloji aspektlər baxımından mürəkkəb olduğu qədər də yeni yanaşmadır. Müəllimin şəxsiyyətinə daha çox təsir edən odur ki, onun dili və lingvistik bacarıqları öyrənmənin yeni məqsədinə çevrilən ünsiyyətin tədrisi ilə müqayisədə, ictimai tələbatların dəyişməsinə izləməklə, eləcə də dilçilik elmini izləmək üçün yeni üfüqlər, pragmatik qıstaxmalar, sosiolingvistik, psixolingvistik və s. yetərsiz olduğunu aşkar edir.

Müəllim tələbə ikən universitetdə təhsil aldığı müddətdə mədəniyyəti ədəbiyyatın tədrisində mənimsəmişsə, o bilməlidir ki, daha çox mətnin tədrisi ədəbiyyatın tədrisinə, tədrisən inteqrasiyaya, (sosiologiya, psixologiya, tarix, sivilizasiya və s. ilə), mədəniyyət anlayışının öz rolunu və hətta klassik məzmununu dəyişdirərək yerini mədəniyyətlərarası innovativ konsepsiyalara, yeni yanaşmaya verir.

Bu gün tədris/tərbiyə prosesinin iştirakçılarının vəziyyətini xarakterizə etmək üçün yadda saxlamaq lazımdır ki, tələbələr də yalnız ana dillərini öyrənmiş gənclər deyillər, onların yaşadığı ölkədə danışdığı dili daim artır, onların motivasiyaları artıq eyni deyil və yeni texnologiyalara və sosial şəbəkələrdən istifadəyə çıxış imkanları əlavə problemlər yaradır.

Dil fakültələrində ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın multikultural dəyərlərin aşılınması kontekstində tədrisi ümumi və fərqli dəyərlərə hörmət hissi aşılamaqla təşkil olunmalıdır.

Multikultural cəmiyyətlərdə baş verən münaqişələrdən doğan və son məqsədi müxtəlif kollektivlər, etnik qruplar və s. ilə bağlı spesifikliyi qoruyaraq və qarşılıqlı zənginləşməyə can atan mübadiləni həm yerli sakinlərin, həm də müxtəlif etnik qruplardan olan insanların ümumi və fərqli dəyərlərinə hörmətlə yanaşaraq multikultural cəmiyyəti təşkil edən müxtəlif üzvlər mədəniyyətlərarası münasibətlər qurmaq üçün çalışmalıdırlar. Bütün bunlar isə, ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə öz əksini tapır. Tədrisin düzgün qurulması multikultural dəyərlərin aşılınması kontekstində tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

Getdikcə qloballaşan dünyada birgə yaşamağı öyrənmək bütün insanlara mədəni və dil müxtəlifliyi ilə güclü şəkildə qeyd olunan kontekstdə yaşamağa imkan verən bacarıq və dəyərlərə yiyələnməyi tələb edir. Bu müxtəliflik artıq yalnız bir vaxtlar uzaq hesab etdiyimiz cəmiyyətləri səciyyələndirmir, indi gündəlik həyatımızın bir hissəsidir, çünki öz ölkəmizdə həyatımız başqa və fərqli olanlarla dzəngindir. Bu fenomen, bir tərəfdən, müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin ölkələri ilə əlaqə ilə əlaqə saxlamağa imkan verən yeni informasiya texnologiyalarının artan üstünlükləri, digər tərəfdən, müxtəlif səbəblərdən əhalinin yerdəyişməsi ilə əlaqədardır.

XXI əsrdə birlikdə yaşamağı öyrənmək üçün biz bu yeni vəziyyətləri nəzərə alaraq və “yaradıcı müxtəlifliyimizi” qəbul etməklə başlamalıyıq. Buna görə də təhsil bu məsələdə əsl problemlə üzləşməlidir, dünyanın hər zaman səciyyəvləndirdiyi etnik, mədəni və linqvistik müxtəlifliyi vurğulayan yeni qarşılıqlı əlaqə və artan ünsiyyət kontekstini tənzimləyə bilməlidir.

XXI əsrdə təhsil, ilk növbədə, müxtəlif sosial bacarıqların əldə edilməsinə imkan verməlidir ki, bu da indi həmişəkindən daha aydın olan bu müxtəlifliyi tanımağa, ona hörmət etməyə və qiymətləndirməyə istiqamətləndirəcək. Bu isə ingilis dilində təhsil alan tələbələrə mədəni və linqvistik heterojenliyin təkcə reallıq deyil, həm də daha da vacibi, bəşəriyyətə xas xüsusiyyət olduğunu qəbul etməyi aşılayacaq. Həqiqətən, insanlar təbiətə fərqlidirlər: onlar spesifik və fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcılarıdır, dünyanı xüsusi bir şəkildə qavrayır və ailə və cəmiyyətin bir parçası olmağı öyrəndiyi andan mənimsədiyi dünyagörüşünə uyğun olur. İnsanlar eyni şəkildə öyrənir və soyu və müəyyən tarixi və sosial qrupa mənsub olduğunu bildiren eyni dərəcədə spesifik bir dildə və ya ləhcədə ünsiyyət quraraq yaşayır.

Bütün vətəndaşların fərqi dərk etməyi və başa düşməyi öyrənməsi təmin edilməli olsa da, eyni dərəcədə zəruridir ki, çox yaxın gələcəkdə təhsil bu gün bütün insanların riayət etməli olduğu öhdəliyi hər zamankindən daha çox hamı tərəfindən paylaşılan minimum dəyərlərimənimsəmə bacarıqları formalaşdırmağa xidmət etsin. Bu dəyərlər baxışların, təcrübələrin və mədəni inancların qəbulu ilə birlikdə digərləri, bərabərlik və ədalətin qəbulu çərçivəsində və müasir cəmiyyətdə həyatı tənzimləyən getdikcə demokratikləşən kontekstdə bütün insanlara xas olan hüquqları ehtiva edir. Bu, təbii ki, başqalarının hüquqlarına hörmət-lə yanaşılmaqla yanaşı, ədalət və ədaləti təmin etmək öhdəliyimizi də yerinə yetirmək deməkdir. Ancaq bu gün insan münasibətlərinin son dərəcə geniş və rəngarəng olduğunu nəzərə alsaq, məhz bəşəriyyətin məruz qaldığı dəyişikliklərə görə, nə olursa olsun, hamı tərəfindən paylaşılan minimum dəyərlər toplusunda razılığa gəlmək zəruridir.

Məhz buna görə də, insan hüquqları, uşaq hüquqları konvensiyası və hüquqlar haqqında bəyannamə layihəsi iyirmi birinci əsrin təhsilində dəyərlər və hüquqlar üzrə təhsildə öz əksini tapmalıdır. Bütün bunlar dil fakültələrində ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın multikultural dəyərlərin mənimsəməsi kontekstində formalaşdırılması zamanı aşılmalıdır.

Qloballaşan dünyada birgə yaşayışa hazırlığın formalaşdırılması təhsilin əsas məqsədlərindən biridir. Çoxdilli və multikultural mühitlərdə müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqədə olduğu xüsusi sosial-tarixi, sosial-mədəni və sosiolinqvistik şəraiti ciddi şəkildə nəzərə almaq vacibdir. Multikultural və çoxdilli cəmiyyətlər plüralizmə və müsbət tanınmaya əsaslanan, lakin buna baxmayaraq insanları xarakterizə edən müxtəlifliyi qəbul edən yeni tipli mədəni vətəndaşlığa ehtiyac duyur. Bu yeni vətəndaşlıq yaradıcı müxtəlifliyi özlüyündə dəyər və buna görə də hamımızın paylaştığı dəyər kimi qiymətləndirən yeni universal etika əsasında formalaşmalıdır. Bütün bunlar isə, bir tərəfdən müxtəliflik, təfəkkür və dil, digər tərəfdən isə mədəniyyət, dil və öyrənmə arasında qurulan əlaqələrin qurulmasından irəli gəlir. Biz ona mədəni müxtəliflik və bir hissəsi olduğumuz mədəniyyətə xüsusi baxışdan başqa, hamımızın paylaşmalı olduğu dəyərlər toplusunun təhsil vasitəsilə çatdırılması məsələlərini tədqiq edəcəyik.

XX əsrin əvvəllərində amerikalı dilçi və antropoloq olan müəllim Edvard Sapir və tələbəsi və davamçısı olan Benjamin Li Uorf, yerli cəmiyyətlərin çoxdilli və multikultural

mühitlərində gördükləri iş kontekstində dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni izah etdilər. Şimali Amerikadayerli Amerika dilləri və bəziləri arasında qeyd etdikləri fərqlər üzərində onların linqvistik xüsusiyyətləri və ingilis və ya ispan dillərinin xüsusiyyətlərini apardıqları araşdırmaların nəticələri kimi qeyd etmişlər. Sapir və Whorf-a görə, müxtəlif dillər reallığı eyni dərəcədə fərqli şəkildə bölür və buna görə də bir dildə olan fərqlər və formal xüsusiyyətlər başqa dildə mütləq mövcud deyildir.

Sapir və Whorf daha da irəli gedərək mənimsədiyimizi və danışdığımızın məninin izahı ilə qeyd edərək xüsusi dilin təfəkkürümüzü müəyyən etdiyini və ya formalaşdırdığını iddia edirlər. Whorf-a görə dilin quruluşu təfəkkürün strukturunu müəyyən edir. Bu iki elementin, yəni "relativizm" və "determinizm" in birləşməsi "Sapir-Whorf hipotezi" adlanan şeyi ortaya çıxardı. Bu fərziyyəyə görə, "müxtəlif dillərdə danışan insanlar fərqli düşüncə tərzinə malikdirlər" [5, 75].

Onilliklər ərzində bir çoxları bu fərziyyə ilə mübahisə etdi və göstərdi ki, dildə sözün olmaması belə bir təklifi əsaslandırmaq üçün kifayət və etibarlı şərt deyil. Bəzi dillərin başqa bir dildə yalnız bir sözlə ifadə oluna bilən bir anlayışı ifadə etmək üçün çox sözdən istifadə edə biləcəyi iddia edilmişdir. Ancaq bu fakt konsepsiyanın yoxluğunu və ya onu əldə etmək qabiliyyətinin olmadığını sübut etmir. Şübhəsiz ki, mədəniyyətlər arasında fərqlər mövcuddur və bu fərqlər şifahi şəkildə ifadə edilir, lakin onlar sadəcə olaraq insanların yaşadığı eyni dərəcədə fərqli siyasi, sosial, iqtisadi və hətta ekoloji şəraiti, eləcə də dil vasitəsilə təzahür edən müxtəlif gündəlik ehtiyaclarını əks etdirir.

Təfəkkür və dil arasındakı əlaqə daha güclüdür və müəllimlər bunu çox açıq şəkildə ifadə etməlidirlər, xüsusən də tələbələr tərəfindən yazılmış mətnlərdə ritorika və ya nitqin nəzərə alınmalıdır.

Vygotsky öyrənmədə məna və kommunikasiyanın rolunu xüsusilə qeyd edir, çünki uşağın təfəkkürünün inkişafı, ilk növbədə, müəyyən bir cəmiyyətdə və mədəniyyətdə ünsiyyət və söhbət vasitəsilə baş verir. Məna və öyrənmə ilə bağlı şifahi sözlə verilən yer, Hallideyin fikri ilə üst-üstə düşür, uşaq təkcə danışmağı öyrənmir, həm də böyüklər dünyasında sosiallaşdıqca və üzv olmağı öyrəndikcə ailəsi, sonra öz icması və ümumilikdə cəmiyyətdə kommunikasiya bacarıqlarını mənimsəyir. [4]. Vygotsky üçün dil sosiallaşma prosesinin baş verdiyi vasitədir, həmçinin uşağın düşünməyi öyrəndiyi cihazdır, çünki böyüklərdəki kimi, sosiallaşma eyni zamanda dil və düşüncəni əhatə edir.

Vygotsky nəzəriyyələri görə, sosial-mədəni və linqvistik sahələr arasında sıx əlaqə mövcuddur. "Vygotsky üçün [Piagenin istinad etdiyi] xarici reallıq hər şeydən əvvəl mədəni reallıqla bağlıdır. Mədəniyyət, əlaqəsi olmayan müxtəlif daxili insan qabiliyyətlərini birləşdirən məfhumdur. Mədəniyyətlər çox müxtəlifdir və onlar müxtəlif qabiliyyətləri bir araya gətirir, belə ki, Vygotsky-nin perspektivi düşüncəyə mədəni təsirləri öyrənmək üçün kontekst təmin edir, bunlardan biri ikidillilik [və ya çoxdillilik]dir." [5, 84]

Həqiqətən, heç bir öyrənmə mədəniyyətin tədrisindən kənarında baş verə bilməz. Dil və mədəniyyət fərdin öyrənmə və gündəlik təcrübələrində vasitəçilik edir, eləcə də yerli kontekstin tarixi və spesifik sosial və mədəni xüsusiyyətləri mənalı və kontekstləşdirilmiş öyrənmə üçün əsas komponentlərə çevrilir. Tələbələrin təkcə nə öyrəndiklərini deyil, həm də necə öyrəndiklərini müəyyən edən xüsusi mədəni bacarıq və biliklər mövcuddur. Buna baxmayaraq, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, tələbələr ətraf mühitin müəyyən bir aspekti ilə artıq

yaxşı tanış olduqda olduğu kimi, mədəni müxtəliflikləri, dəyərləri tanıdıqca kommunikasiya bacarıqları daha yaxşı inkişaf edir və daha sürətli öyrənməyə nail olurlar.

Müxtəlif düşüncə formalarının mövcudluğunun tanınması çoxdilli və multikultural ölkədə və tabeliyində olan dil və ya mədəni cəmiyyətlərə mənsub olan tələbələrin xüsusi öyrənmə ehtiyaclarını dəqiq şəkildə qarşılamağa çalışan təhsil innovasiyaları kontekstində əvəzolunmazdır.

Əslində, yeni bir dil öyrənmək həm də o dildə danışan insanlarla, hətta müxtəlif sosial vəziyyətlərdə və ümumən dünya ilə təmasda olduğumuz zaman yeni mənalar və niyyətlərimizi uyğun şəkildə ifadə etməyin yeni üsullarını öyrənmək deməkdir. Yeni dil öyrənmək həm də dünyanı anlamaq və yenidən qurmaq üçün yeni formalar əldə etməyi nəzərdə tutur; yeni dünyaya yeni baxışlar formalaşdırır. Məhz buna görə də, indi ümumi qəbul edilir ki, bir dili öyrənmək öyrənəndən həmin dilin fəal istifadəsində iştirak etməyi tələb edir.

Çoxdilli və multikultural mühitlə əlaqəli olduqda, bu dilin öyrənilməsi üçün çərçivə rolunu oynayan Vygotsky tərəfindən təsvir edilən kontekst və sosial-mədəni və tarixi şərtlər daxilində dilin istifadəsinin əhəmiyyəti dəmüəyyən bir cəmiyyətdə bir dillə digəri arasında əlaqənin sübutunu vurğulayır. Bu əlaqə, istər dostluq olsun, istərsə də olmasın, yeni dil öyrənməkdə mühüm rol oynayır. Vygotsky bu əlaqəni "dialoq" adlandırdı.[8]

Öyrənmənin baş verdiyi tarixi və sosial-mədəni şərait iki dil arasında dialoqun baş verməsini tənzimləyir. Əgər bu sosial-mədəni şərtlər dil öyrənməkdə uğur səviyyəsi üçün həlledicidirsə və əgər təfəkkür və öyrənmənin mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş formaları və üslubları varsa, o zaman mütləq nəzərə alınmalı olan müxtəlif dil öyrənmə üslublarının olduğunu düşünmək və ona əməl etmək məqsədəmüvafiqdir.

Təhsilin yeni ideologiyası, subyektlərin əvvəlki bilik və təcrübələri üçün müəyyən rol qəbul edən təəssüf ki, unudulmuş pedaqoji nəzəriyyələri yenidən kəşf edir və bu gün biz təcrübə və tədqiqatlar sayəsində bu təcrübələrin tələbələrin fərdi və sosial inkişafı üçün vacib əhəmiyyətini dərk edirik. Bu inkişaf təhsil qarşısında iddialı problemlər yaradır, xalqların mədəni cəhətdən fərqlənmiş biliyi, təcrübəsi və dəyərləri və cəmiyyətlərin təhsil sistemlərinin istifadəçilərinin mənsub olduğu icmalar bunları başa düşür. Bu, həm də özümüzdən eyni zamanda nisbi mövqe tutmaq ehtiyacına necə reaksiya verəcəyimizi sorğulayır. Biz və tələbələrimiz xüsusi mədəniyyətlərə aid olsaq da, bizim hamımızın bir insan kimi ümumi müəyyən xüsusiyyətlərə və dəyərlərə malik olduğu məlumdur. Bundan əlavə, biz sosial və siyasi subyektlər kimi öz təkamülümüzü əks etdirən müəyyən dəyərləri, eləcə də planetin bütün sakinləri arasında dialoqun qurulması ehtiyacını bölüşürük. Eyni zamanda ümumi olanı- dəyəri mənimsəmək bizi, müəllim və tələbələri, daha demokratik olmağa çalışan təhsildə tədrisin məqsədləri, məzmunu və metodologiyaları ilə bağlı sonradan təxirə salına bilməyən qərarlar qəbul etməyə sövq edir .

Müasir, sənayeləşmiş cəmiyyətin ehtiyacları vətəndaşların demokratik cəmiyyətin qurulmasında və idarə olunmasında iştirakı, fərdlərin şəxsi və sosial inkişafı, habelə onların inteqral və etik hazırlığı, xüsusən də dəyərlər sahəsində təhsilin üstünlük təşkil etməsi məqsədilə onların təlim ehtiyaclarını ödəmək məsələlərini ön plana çəkdi. İngilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın multikultural dəyərlərin aşılmasına kontekstində formalaşdırılması prinsipləri də bu yanaşmalara əsaslanaraq həyata keçirilir.

Tələbələrintəhsil dəyərlərinə müvafiq olaraq mədəni xüsusiyyətlərin tanınması və onlara hörmətlə yanaşmaq, problemlər və münaqişələrdən uzaq olmaq; ümumiyyətlə və xüsusən də təhsilin ötürməli olduğu dəyərlərlə razılaşıqları üçün anlaşma, danışıqlar və konsensus maraqları naminə onları tanımaq, idarə etmək və həll etmək lazımdır. Bu vəziyyət təhsil gündəminin indi həmişəkindən daha mürəkkəb olduğunu izah edir. Çünki tələbələr hədəf dilin daşıyıcıları ilə bağlı fərqli dünyagörüşlər, mövqelər və ideologiyalarla qarşılaşırlar.

Təhsil bu gün yaşadığımız daha mürəkkəb cəmiyyətlərin qarşımıza qoyduğu bütün problemləri həll edə bilər. Və ya həll edə bilmədiyi təqdirdə təhsil prosesi mövcud cəmiyyətlərin mürəkkəb xüsusiyyətlərini və ziddiyyətlərini tələbələrə başa düşmək imkanı verə bilər. Təhsil vasitəsilə nisbi konsensus mövcuddur ki, bir-birinə zidd olan dəyərlərə malik mədəni müxtəlif cəmiyyətlərdə təhsil münaqişədən anlayışa və konsensusa keçiddə mühüm rol oynaya bilər.

Mədəni müxtəlifliyin daha çox və daha aydın olduğu bir mühitdə birlikdə yaşamağı öyrənmək ehtiyacı prosesi ləng olsa belə, təhsil metodlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, pedaqoqlar tələbələrin dil və mədəni müxtəliflikdə gözləntilərini və öyrənmə ehtiyaclarını ödəməli olduqlarını hiss etdikləri üçün yeni tələblər qarşındadırlar. Bu tələblər 3 fərqli yanaşmanı nəzərdə tutur: mədəniyyətin tədrisini özündə ehtiva edən keyfiyyətli tədris metodlarının standartları və ya göstəriciləri, kurikulumun məzmununu və müəllim hazırlığı ilə bağlı vacib bilikləri, mədəni inancları və təcrübələri tanımağa və nəzərə almağa çalışan multikultural kontekstdə tədris materialının hazırlanması və yayılması.

Mədəniyyətin tədrisi ilə bağlı aşağıdakı kriteriyalar nəzərə alınmalıdır:

1. Kurikulum və pedaqogika ilə bağlı Universitetlərdə qəbul olunmuş təlim məqsədləri, və metodları yenidən nəzərdən keçirilməli;
2. Tələbələrin və müəllimlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün şəraiti nəzərə alan vasitələr hazırlanmalı;
3. Dil və mədəniyyəti canlandırmaq öhdəliyi gücləndirilməli və yaşlı insanların təcrübəsindən təhsil resursları kimi istifadə olunmalı;
4. Planlaşdırılan təhsil proqramları tələbələrin mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün qiymətləndirmə meyarlarına müvafiq hazırlanmalı.

Nəzərdə tutulan proqram aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

1. Tələbələrin özləri ilə gətirdikləri mədəni biliklərin bütövlüyünü möhkəmləndirir;
2. Mədəni biliyin keçmişə əsaslanan, lakin inkişaf etməyə davam edən dinamik və inkişaf edən həyat tərzinin bir hissəsi olduğunu qəbul edir;
3. Yerli dil və mədəni biliklərdən kurikulumun digər fənləri üçün əsas kimi istifadə edir;
4. Müxtəlif sistemlərdən əldə edilən biliklər arasında tamamlayıcı əlaqə qurur;
5. Qlobal kontekstdə yerli bilik və fəaliyyətlərin yerini müəyyən edir.

Tolerantlıq, ədalətlik, hörmət və başqalarına kömək etmək vəs. kimi dəyərlər hamı tərəfindən mənimsənilməsi üçün dil fakültələrində ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə mədəniyyətlərarası kompetensiyanın multikultural dəyərlərin aşılması

kontekstində tədris olunmalıdır. Yalnız bu cür dəyərlər hər kəs tərəfindən inkişaf etdirilərsə və müxtəlifliyin özü-özlüyündə bir dəyər olaraq görülərsə, bu halda, Yer planetində birlikdə yaşamaq mümkündür. Əgər mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində dəyərlərin tədrisi dairəsi genişlənsə və yeni tədris metodları hazırlansa, mədəniyyətlərarası təhsil bu məqsədə töhfə verə bilər. Vasitəçilik və münaqişələrin həlli, şübhəsiz ki, çoxmədəniyyətli və çoxdilli kontekstlərdə həm pedaqoqlara, həm də tələbələrə nəzarət etmək çətin olan şəraitdə belə münaqişələrin qarşısını almağa kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2014.
2. Bialystok, E. ; K. Hakuta. 1994. *In Other Words. The Science and Psychology of Second-Language Acquisition* New York: Basic Books.
3. Harmer J. *The Practice of English Language Teaching*. England: Pearson education limited, 2007.
4. Halliday, M.K. 1993. *Learning How to Mean: Explorations in the Development of Language*. Londres: Edward Arnold.
5. Hakuta, K. 1986. *The Mirror of Language. The Debate on Bilingualism*. New York: Basic Books.
6. Major E. T., Mangope B.. Multicultural competence in student affairs // *Journal of student affairs in Africa*. Volume 2, 2014, p. 23-34.
7. Ur P. *A Course in English Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
8. Vygotsky, L.S. 1962. *Thought and Language*. 2e édition. Cambridge, MA:MIT.
9. Wertsch, J. (ed.) 1985. *Culture, Communication and Vygotskian Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

UOT: 81`36

DURĞU İŞARƏLƏRİ VƏ PROSODİYA

GÜLNAR TAHİR qızı ƏSGƏROVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Baku Engineering University

guasgarova@beu.edu.az

XÜLASƏ

“Durğu işarələri və prosodiya (intonasiya)” adlanan bu məqalədə durğu işarələrinin yazılı mətn üçün daşdığı önəmdən bəhs edilir, durğu işarələri və intonasiya məsələsi nəzərdən keçirilir. Araşdırmada qeyd olunur ki, prosodiya nitqin vacib elementlərindən biridir. Yazılı nitqdə intonasiyanı əks etdirmək üçün dilin punktuasiya sistemi mühüm funksiyalar daşıyır. Müəllif göstərir ki, prosodiya nitqin ritmi, tonu, intonasiyası, vurğusudur. Prosodiya yunan mənşəli prosodiya “vurğu” sözündəndir. Yəni prosodiya dedikdə nitqin supersegment elementlərinin məcmuunu nəzərdə tutulur. Məqalədə qeyd olunur ki, prosodiyada səsin diapozonu, səs tonunun qalxıb enməsi, fasilə (pauza) mühüm amillərdir. Bir sözlə, prosodiyada bir çox fonetik vasitələr çıxış edir. Prosodiya anlayışı, ilk növbədə, intonasiya nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. İntonasiya nitqin sintaktik strukturunu əks etdirir. Araşdırma sübut edir ki, yazılı nitqdə şifahi nitqin ritmik-melodik xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün durğu işarələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmada intonasiya ilə prosodiya terminlərinin ortaq və fərqli cəhətlərindən də bəhs olunur.

Açar sözlər: punktuasiya, prosodiya, intonasiya, fasilə, prinsip, işarə.

ПУНКТУАЦИЯ И ПРОСОДИЯ

РЕЗЮМЕ

В этой статье, озаглавленной «Пунктуация и просодия» (интонация), обсуждается важность пунктуации в письменном тексте и обсуждается пунктуация и интонация. В исследовании отмечается, что просодия - один из важных элементов речи. Система пунктуации языка выполняет важные функции по отражению интонации письменной речи. Автор показывает, что просодия - это ритм, тон, интонация, ударение речи. Просодия имеет греческое происхождение от слова «акцент». То есть просодия означает набор надсегментарных элементов речи. В статье отмечается, что диапазон звучания в просодии, повышение и понижение тембра голоса, пауза являются важными факторами. Короче говоря, в просодии используется множество фонетических приемов. Понятие просодии в первую очередь связано с теорией интонации. Интонация отражает синтаксическую структуру речи. Исследования показали, что пунктуация важна для выражения ритмических мелодических особенностей устной речи в письменной речи. В исследовании также обсуждаются общие черты и различия между терминами «интонация» и «просодия».

Ключевые слова: пунктуация, просодия, интонация, пауза, принцип, знак.

PUNCTUATION AND PROSODY

ABSTRACT

This article, entitled Punctuation and Prosody (Intonation), explores the importance of punctuation for written text, and discusses punctuation and intonation. The study notes that prosody is one of the important elements of speech. The punctuation system of language has important functions to reflect intonation in written speech. The author shows that prosody is the rhythm, tone, intonation, stress of speech. Prosody is of Greek origin from the word "accent". In other words, prosody is a set of super segment elements of speech. The article notes that the range of sound in the prosody, the rise and fall of the tone of voice, the pause are important factors. In short, many phonetic devices are used in prosody. The concept of prosody is primarily related to the theory of intonation. Intonation reflects the syntactic structure of speech. Research has shown that punctuation is important in expressing the rhythmic melodic features of oral speech in written speech. The research also discusses the commonalities and differences between the terms intonation and prosody.

Keywords: punctuation, prosody, intonation, pause, principle, sign.

Adətən dilçilikdə prosodiya termini ilə intonasiya termini müvazi şəkildə işlədilir, yəni sinonim terminlər kimi qəbul olunur. Bəzən isə dilçilikdə intonasiya termini ilə prosodiya terminləridiferensiallaşdırılır. Çünki prosodiya elementləri daha çoxdur, intonasiya isə çox zaman fraza ilə məhdudlaşdırılır. Qeyd edək ki, qrafika nitqin qeyri-verbal işarələr sisteminə daxildir (18, s.25).

Prosodiya nitqin vacib elementlərindən biridir. Yazılı nitqdə intonasiyanı əks etdirmək üçün dilin punktuasiya sistemi mühüm funksiyalar daşıyır. Prosodiya nitqin ritmi, tonu, intonasiyası, vurğusudur. Prosodia yunan mənşəli prosodia “vurğu” sözüdür (13, s. 401). Yəni prosodiya dedikdə nitqin supersegment elementlərinin məcmuyu nəzərdə tutulur. Prosodiyada səs diapozonu, səs tonunun qalxıb enməsi, fasilə (pauza) mühüm amillərdir. Bir sözlə, prosodiyada bir çox fonetik vasitələr çıxış edir. Prosodiya anlayışı, ilk növbədə, intonasiya nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. İntonasiya nitqin sintaktik strukturunu əks etdirir.

Puntuasiya qaydaları, adətən, bir neçə aspekti əhatə edir. Bunlardan birincisi, fikrin yazıda düzgün ifadə edilməsidir. Başqa bir cəhət intonasiyanın yazılı nitqdə verilməsidir. Digər bir cəhət isə, oxucu üçün mətnin sintaktik strukturunun müəyyənlişməsidir. Çünki durğu işarələrinin mühüm funksiyalarından biri məhz nitqin sintaktik formalarının yazılı mətnlərdə anlaşılıq şəkildə oxucuya çatdırılmasıdır. Sintaktik formalar isə mətnin əsas elementləridir. Cümlənin və mətnin nüvə qatını təşkil edən sintaktik formalar arasında bağlılığı yazılı nitqdə durğu işarələri yerinə yetirir.

Rus dilçiliyində intonasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları L.Şerba, L.A.Bulaxovski, A.M.Peşkovski kimi alimlər durğu işarələrinə zərurəti nitq intonasiyası ilə daha çox əlaqələndirirdilər. Onların fikrincə, durğu işarələrinin tətbiqi frazaların ritmikliyini və melodikliyi təmin etmək üçün zəruridir. Sintaktik nəzəriyyənin tərəfdarları isə bu fikri müdafiə edirlər ki, durğu işarələri, əsasən, nitqdə söz sırasını, cümlələri ayırmaq üçün tətbiq edilir .

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, bir çox tədqiqatlarda prosodiya ilə intonasiya terminləri müvazi, yəni paralel şəkildə işlədilir. Bəzi qaynaqlarda isə onlar fərqləndirilir. Məsələn, “Tatar qrammatikası” kitabında prosodiya və intonasiyadan ayrı-ayrı bölmələrdə bəhs olunmuşdur. Həmin kitabda qeyd olunur ki, sözün prosodiyası şifahi nitqdə vurğu, cümlənin prosodiyası isə sintaktik vahidlərin intonasiyasıdır. Prosodiyanın elementləri aşağıdakılardır: 1) səsə yüksək tonu; 2) səsə uzanması; 3) intensivlik; 4) pauza; 5) tembrdir. İntonasiya isə nitqin ritmik-melodik hissəsidir (22,s. 96-102).

Zərifə Budaqova qeyd edir ki, durğu işarələrinin düzgün işlədilməsində intonasiya mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatda intonasiyanın rolu xüsusi əhəmiyyətlidir, ona görə ki, o, nitqin rəngarəngliyinə xidmət edir. Lakin intonasiya təklidə fikri, məzmunu müəyyənləşdirə bilməz. Fikrin məzmunu leksik, qrammatik və intonasiya vasitələrinin qarşılıqlı münasibətində öz ifadəsini tapır. Bununla belə, bəzi hallarda intonasiyanın rolu o qədər böyük olur ki, o, fikrin əsasını təşkil edən sözün əsas mənasını dəyişdirə bilər. Durğu işarəsi intonasiyanı nisbətən ifadə edən vasitələrdən biridir. Buna baxmayaraq, intonasiyanın çox xüsusiyyətləri (tembr, temp) təsvirdən kənar qalır. Ümumiyyətlə, qrafik vasitələrdə fikrin, intonasiyanın çizgilərini verəcək əlamətlər yoxdur. Durğu işarələri dilin qrafiki vasitələri kimi, şifahi nitqin intonasiya çizgilərini qismən verməyə xidmət edir. Şübhəsiz, o, nitqin bütün çalarlıqlarını verə bilməz (3, s.345).

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, punktuasiyanın mahiyyətində, elmi əsasında yazılı nitqdə intonasiyanın inikasını, prosodiyanın düzgün əks olunması, nitqin sintaktik vahidlərinin, mətnin

parçalarının düzgün əlaqələnməsi dayanır. Yəni intonasiya və punktuasiya sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Nitq axınındakı seqmentləşmə prosesi məhz birbaşa prosodiya ilə bağlıdır. Həmin seqmentlərin əlaqələnməsi prosodiya vasitələri ilə reallaşır. Bu seqmentləşməni yazılı nitqdə əlaqələndirən durğu işarələridir.

Dilçilikdə bəzən prosodiya ilə intonasiyanı qarışdırırlar. Əslində isə, prosodiya daha geniş termindir. İntonasiya özündə prosodik elementləri ehtiva edir və intonasiya özü prosodiyanın bir elementidir, yəni prosodiya daha geniş anlayışı ehtiva edir. Azərbaycan dilçiliyində prosodiya termininə nisbətən, intonasiya terminindən daha çox istifadə olunur. Bəzən bu terminlərə sinonim olaraq melodiya terminindən də istifadə edilir.

İntonasiyanı “avazlanma” adlandıran Əbdüləzəl Dəmirçizadə yazır ki, danışarkən cümlənin təkcə məzmununu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni səs bəzən ucalır, bəzən isə əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısılır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə, əksinə, calaşlıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də, ibarə və ya cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da, nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir (4,s.165). Göründüyü kimi, Əbdüləzəl Dəmirçizadə intonasiya terminini ümumilikdə prosodiya anlamında işlətməmişdir. O, durğudan isə ayrıca fəsildə bəhs etmişdir. Halbuki durğu da prosodiyanın əsas elementlərindən biridir. Əbdüləzəl Dəmirçizadə “Durğu (Fasilə)” başlığı altında durğu işarələrindən də bəhs etmişdir. Alim nöqtə, vergül, üç nöqtə, sual və nida işarələrini nitqin mənalı səslənməsini təmin edən işarələr sistemi kimi səciyyələndirmişdir.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə qeyd edir ki, “doğrudur, durğu hadisəsinin az bir qismi yazıda durğu işarələri adlandırılan şərti əlamətlərlə ifadə olunur. Bu işarələrdə durğunun dərəcəsi, mənalılıq cəhəti kimi xüsusiyyətlər də az-çox ifadə olunur. Məsələn, nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi nitq axınının ən böyük parçasının həm mənacə, həm də səslənmə baxımından bitmiş olduğuna və deməli, fasilənin çox, yəni davamlı durğu olduğuna işarədir. Əlbəttə, bu işarələrin başqa vəzifəsi də vardır, mənalı səslənmənin başqa əlamətlərini, xüsusilə, avazlanmanı da bildirmək üçün bu işarələrdən istifadə olunur” (4, s.168). Ümumiyyətlə, prosodiya nitqin supraseqment elementlərinin sisteminə daxildir.

Qeyd edək ki, dilçilikdə fonostilistika və yaxud fono-üslubiyyat anlayışı var. Yəni nitqin yaranmasında fonoloji amillərin də üslubi funksiyaları mövcuddur. Deməli, üslubiyyat anlayışı da çox geniş anlamlıdır.

Prosodiyanın əlamətlərinə səs tonunun qanunauyğun olaraq qalxıb və enməsi də daxildir. Eyni zamanda, səsin tembr, melodiyası, vurğusu da prosodiyanın əsas elementlərindən biridir. Prosodiya sisteminə nitqdə fasilə (pauza), səs tonunun qalxıb enməsi də daxildir. Bir sözlə, prosodiya hecənin qurulmasından mətnin qurulmasına qədər nitqdə tətbiq olunan fonoloji vasitələrin məcmuyudur.

Akademik Ağamusa Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı əsərində qeyd edir ki, fəvqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik üsürlərin (melodik, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonoqrammatik vasitəyə intonasiya deyilir (2, s.292). Göründüyü kimi, A.Axundov prosodiya ilə intonasiyanı eyniləşdirir. Beləliklə, A.Axundov intonasiyanın elementlərinə melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, durğunu aid edir (2, s.292-295).

Akademik Kamal Abdulla isə intonasiyanı prosodiyanın bir elementi kimi səciyyələndirir. O yazır: “Danışq nitqində aktual üzvlənmə vasitələri kimi, aktuallaşmağa xidmət göstərən bir sıra faktorlar var ki, onları da prosodik aktuallaşma vasitələri kimi qeyd etmək olar. İntonasiya, temp, vurğu və s. prosodik element bu qəbildən olan vasitələrdir” (1, s. 264). Akademik qeyd edir ki, prosodik elementlərə intonasiya, temp, vurğu, ahəng və başqa fonetik ünsürlər daxildir və onlar danışq nitqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Prosodik aktuallaşma zamanı cümlənin quruluşunda remanın seçilib ayrılması adətən müvafiq cümlə üzvünün pauza ilə fərqləndirilməsi hesabına başa gəlir (1, s. 119). Adətən intonasiyanı iki aspektdən araşdırırlar. Birinci aspekt kommunikativlikdir. İkinci aspekt isə emosionallıqdır (1, s. 102-103).

Prosodiya terminin işlənmə tarixi XX əsrin 70-ci illərinə aiddir. Belə ki, mətn dilçiliyinə marağın artması ilə prosodiya termini dilçiliyə gətirilmiş oldu (13, s. 401). Dünya dilçiliyində nəzəri dilçiliyin tam yeni bir istiqaməti olan mətn dilçiliyi ilə bağlı V. Mateziusun, B. Bondarkonun mühüm nəzəri fikirləri mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində isə mətn dilçiliyi ilə bağlı Əbdürrəhman Cavadovun, Qəzənfər Kazımovun, Kamal Abdullayevin, Əfqan Abdullayevin, Azad Məmmədovun, Mehman Musayevin mühüm araşdırmaları vardır.

Prosodiya sintaqm problemi ilə sıx bağlıdır. Mətnin qurulması üçün nitq axını müəyyən proseduralardan keçir. Nitq axınında pauza əsas elementlərdən biridir. Yazılı nitqdə həmin pauzanı ifadə etmək üçün istər üç nöqtə, istərsə də vergül işarələri mühüm rol oynar.

Məsələn: Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmmədhəsən əmi dinc adamdır. Şər ilə, şiltaq ilə arası yoxdur (6, s. 105).

Göründüyü kimi, nitqin strukturunu təşkil edən hissələr arasındakı əlaqəni durğu işarələri yazıda inikas etdirir. Yəni nitqin ahəngini, ritmini, tempini, fasilələrini, dinamikasını, intensivliyini, melodikasını yazılı nitqdə məhz durğu işarələri əks etdirir. Nitq dil sapmaları, dil anomaliyaları ilə səciyyəvidir. Təsadüfi deyil ki, dünya nəzəri dilçiliyində Ferdinand de Sössür, A. Potebnya, L. Şerba, M. R. Lvov və digərləri daha çox nitqi öyrənmişlər. Ferdinand de Sössürün məşhur dil-nitq dixotomiyası sonralar daha da inkişaf etdirilmiş və nitqin funksional, psixolinqvistik aspektlərinin öyrənilməsinin intensivliyi artmışdır. Müasir dünya nəzəri dilçiliyində nitqi tədqiq etmək meyilləri daha çoxdur. Bu da təbii, çünki məhz nitqdə anomaliyalar, sapmalar müşahidə olunur.

M. R. Lvov “Nitq nəzəriyyəsinin əsasları” əsərində prosodiya ilə intonasiyanı ayrı-ayrı terminlər kimi işlətməmişdir. Maraqlıdır ki, M. R. Lvov məhz intonasiyanı prosodiyanın bir elementi kimi təqdim etmişdir (18, s. 82). Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin işlənmə meyarları kimi fərqli prinsiplər əsas götürülür. Bəzi dillərdə intonasiyanı (məsələn, ingilis və ispan dillərində) əsas prinsip kimi götürürlər. Məsələn, ispan dilinin punktuasiyasının linqvistik özəlliklərinin araşdıran N. M. Seydukova yazır ki, ispan punktuasiyasının əsas, aparıcı prinsipi sintaktik – prosodik prinsipdir (21, s. 2).

N. S. Trubetskoy “Fonologiyanın əsasları” əsərində yazır ki, prosodik vasitələrə gəlincə, bizim fonasiya sxemimizdən məlum olur ki, onlar ritmik – melodik, sözün geni mənasında “musiqili” vahidlərdir. Fonetik mənada “hecanın” özü sait və samitin kombinasiyasında prinsipcə fərqlənir. Fonoloji prosodik vahid heç də “heca” ilə (fonetik mənada) üst-üstə düşmür, amma həmişə heca ilə bağlıdır, özü də dildən asılı olaraq hecanın müəyyən bir hissəsi və ya bütöv bir heca ardıcılığı olur. Prosodik vahid “musiqili” (ritmik-melodik) və ya daha düzgün deyilsə, musiqili vahidin seqmenti kimi başa düşüldüyündən buradan belə çıxır ki, “prosodik

əlamətlər" ya melodiyanın (intensivliyin, ton hərəkətinin) hər bir üzvünün spesifik əlamətlərinə və ya danışıq prosesində melodiyanın bölünməsi xüsusiyyətinə aid olur (8, s. 123).

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi XX əsrin 60-70-ci illərindən mətn dilçiliyinin yaranması ilə dilçilikdə paralel olaraq aktual üzvlənmə mövzusu da tədqiqatlara cəlb edildi. Mətn dilçiliyində əsas anlayışlardan olan aktual üzvlənmənin əsas elementləri tema və remadır. Yəni ənənəvi qrammatikada qrammatik mübtədə və qrammatik xəbər terminlərinin yerinə aktual üzvlənmədə psixoloji mübtədə, yəni tema və psixoloji xəbər, yəni rema terminlərinə xüsusi önəm verilir. Göründüyü kimi, mətn dilçiliyinin yaranmasında dil və nitq vahidlərinə psixoloji və məntiqi aspektlərdən baxılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, ilkin yazı növünün əsasında müxtəlif ideoqramalar dayanırdı. Həmin ideoqramaların sayı müxtəlif həddə idi. Müasir yapon və çin yazılarında minlərlə işarə var. Deməli, ideoqrafik yazıdan hərfi yazıya keçid nəticəsində qrafiki işarələrin sayı azaldıldı. Bu iş insanlara yazıdan maksimum şəkildə yararlanmaq imkanı verdi. Buna görə də V.R.Lvov "Nitq nəzəriyyəsinin əsasları" əsərində qeyd edir ki, hərfi yazıya keçid əvvəlki yazı növlərindən fərqli olaraq yazının mahiyyətini dəyişdirmiş oldu. Fonematik yazıya keçid yüzlərlə orfoqrafik və qrafik qaydaların yaradılmasını zəruriləşdirdi. Çünki ideoqrafik yazıda bunlara ehtiyac yox idi (18, s.83). İdeoqrafik yazıda bir işarə bütöv bir anlayışı ifadə edirdi. Bir sözlə, müasir yazı verbal ünsiyyətin ən tipik variantlarından biridir.

Müasir dünya nəzəri dilçiliyində mətnin psixolinqvistik cəhətdən qurulması, diskurs problemi, mətnin koqnitiv aspektləri yeni konsepsiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Ənənəvi dilçilikdən fərqli olaraq müasir dilçilik mətnin yaranmasının psixoloji və məntiqi aspektlərinə kompleks şəkildə yanaşır. Mətnin prosodiya cəhətdən öyrənilməsi müasir mətn dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biridir.

Prosodiyada səsin tonallığı, səsin intensivliyi də mühüm amillərdən sayılır. Nitqin tempi, səsin diapazonu burada aparıcı seqmentlərdir. Son zamanlarda mətnədə diktem anlayışından istifadə olunur. Diktem sintaktik paradıqma kimi səciyyəlidir. Diktem kimi adətən mətnin minimal vahidi nəzərdə tutulur. Diktem bəzən bir cümləyə, bəzən isə bir neçə cümləyə uyğun gələ bilər. Müasir nəzəri dilçilikdə nitq aktları nəzəriyyəsi mövcuddur. Nitq aktları nəzəriyyəsinə görə, mətn vahidləri nitqin müxtəlif təbəqələrini ehtiva edir (25). Yəni mətnin müxtəlif hissələrini əhatə edən seqmentləşmə birbaşa prosodiya ilə sıx bağlıdır.

İndiyə qədər prosodiya haqqında müxtəlif səviyyəli əsərlər yazılmışdır. Həmin əsərlərdən biri də E.Velikayanın "Prosodiya dilin üslubi diferensiyasında" adlı monoqrafiyasıdır. Həmin monoqrafiyada müəllif ingilis dilinin materialları əsasında prosodiyanın müxtəlif aspektlərinə toxunmuşdur. O, səhnə dili ilə spontan monoloqun təmsalında prosodik vasitələrin üslubi funksiyalarını təsbit edə bilmişdir. E.Velikaya yazır ki, intonasiyanın funksiyası haqqında sabit fikir yoxdur. Belə ki, bəziləri intonasiyanın ancaq üç funksiyasının olduğunu göstərirlər: ayırıcı (delimitasiya), semantik və inteqrasiya. Bəziləri isə intonasiyanın kommunikativ, distinktiv (və ya fonoloji), delimitativ, ekspressiv, apelyativ, estetik, inteqrativ funksiyalarının olduğunu göstərirlər (14, s.227).

Azərbaycan dilçiliyində də bu sahədə bir çox araşdırmalar vardır. Nərgiz Hacıyeva yazır ki, prosodik əlamətlər intonasiyanın komponentləridir və onların xüsusi fonetik -üslubi kateqoriyalar kimi ayırmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Mətnin intonasiya quruluşu onun struktur - formal tərəfi ilə uyğunluğunu mümkün edir, belə ki, intonasiya mürəkkəb elementlərin

kompleksini, müxtəlif mənaları, o cümlədən sintaktik səviyyədəki mənaları ifadə edir. İntonasiyanın digər səviyyələrlə qarşılıqlı əlaqəsinin üzə çıxması onun mətnyaratmada mahiyyətini açır. Bu məqsədlə bağlılıq və tamlıq kateqoriyasının formalaşmasında əsas və daha universal vasitələrdən biri prosodiyadır (5, s. 591).

Başqırd dilində punktuasiya sistemini araşdırna F. Həbibullina qeyd edir ki, nitqin yaranması üçün sözlər qrup şəklində birləşir, söz qrupları, bəzən isə sözlər arasında fərqli uzunluqda pauza verilir. Şifahi nitqdə sözlər və söz qrupları yuxarı və ya aşağı tonla, fərqli intonasiya ilə tələffüz olunur. Nitq söyləməndə intonasiya və pauzalar mənə çalarları ifadə edir. Həmin mənə çalarlarını da yazılı nitqdə müvafiq olaraq xüsusi işarələr, yəni durğu işarələri təsbit edir (23, s.5-20)

Yazılı nitqdə sual, nida, vergül, nöqtəli vergül, tire, üç nöqtə işarələri prosodiyanın ifadə edilməsində müstəsna rol oynayır. Belə ki, yazıda şifahi nitqin prosodik elementlərinin ifadəsi üçün məhz bu punktuasiya elementləri aktivləşir, fikrin düzgün intonasiyasının çatdırılmasına xidmət edir.

Nümunələrə nəzər salaq:

“Çıxarır zahirə şöhrətli Ural qatlarını

Rəngbərəng, canlı, hərərətli, metal qatlarını”(7, s. 109).

Nümunədən görüldüyü kimi, rəngbərəng, canlı, hərərətli, metal qatlarını həmcins üzvləri arasında qoyulmuş vergül işarəsi həmin sözlərin tələffüzü zamanı şifahi nitqdəki fasiləni, pauzanı ifadə edir.

Bəzən yazılı nitqdə sual və nida işarələri ənənəvi funksiyalarından fərqli olaraq nitqin tələffüzünün intensivliyini ifadə edir. Məsələn:

Bir işçi durub söylədi birdən:

Qalsınmı nişan köhnə kəsirdən ?

Neft olmasa fabric necə işlər?

Neft olmasa gəlməz vecə işlər!

Neft olmasa gurlarmı traktor?

Yoldaş, bunu kolxozçuya bir sor!

Neft olmasa işlərmı zavodlar?

Parlarmı ocaqlardakı odlar?

Neft olmasa kükrərmı Zaheslər?

Neft olmasa yoxluq bizi səslər!

Qarşımda bəyaz çöhrəli qış var.

Neft olmasa yoxluq bizi səslər! (7,s. 108).

Müqayisə üçün göstərək ki, ingilis dilində cümlənin intonasiyasında ritmin artması və enməsinə, yəni prosodik elementləri durğu işarələri ilə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, ‘So I am going away having made an enemy of Kitty, of whom I am so fond. Oh, what a darling she is! But you will put it right? Eh, Dolly?’ (26, s.97). Bu mətndə işlədilən, sual, vergül və nida işarələrindəki intonasiyanın fərqli ritmik -melodik axınını ifadə edir.

Beləliklə, hər bir durğu işarəsi özünəməxsus şəkildə şifahi nitqin intonasiyasını yazılı nitqdə əks etdirir. Doğrudur, durğu işarələri şifahi nitqin intonasiyasını tam şəkildə əks etdirə bilməsə

də, maksimum şəkildə şifahi nitqin ritmik-melodik ahəngini, frazaların prosodik incəliklərini, cümlələr arasındakı pauzanı əks etdirmək gücünə malikdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif, – 1999. – 279 s.
2. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. – Bakı: Maarif, – 1983. – 388 s.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər) /Red. M.Ş.Şirəliyev, Z.İ.Budaqova. Bakı: Elm,1970,356 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1984. 308 s.
5. Hacıyeva N. Fonetik üslubiyat // Müasir Azərbaycan dili. c.1. Bakı: Elm, 2019, s. 574- 637.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. c.1. Bakı: Öndər, 2004. 664 s.
7. Müşfiq M. Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm. Bakı: Kitab klubu, 2016, 400 s.
8. Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 388 s.
9. Абдыгаппарова С.К. Интегрирующая функция текстовой просодии (на материале английского языка) : Автореф. дис. . канд. филол. наук. - М., 1986. - 23 с.
10. Артемов В.А. Психология речевой интонации: (Интонация и просодия).-М.:1976.-с. 42-53
11. БлохМ.Я., ВеликаяЕ.В. Просодия в стилизации текста. – М.: «Прометей» МПГУ, 2011. – 120 с.
12. Блохина Л.П. Просодические характеристики речи и методы их анализа. - М., 1980. - 75 е.;
13. Большой энциклопедический словарь.Языкознание / Глав.ред. В.Н.Ярцева. М.: Издательство “Большая Российская энциклопедия”.1998. 685 с.
14. Великая Е.В. Просодия в стилевой дифференциации языка.– М.: «Прометей» МПГУ, 2009. – 256 с.
15. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования.– М. 1981.
16. Дубовский Ю. А. Вопросы просодии устного текста. Минск: МГПИИЯ, 1975. 294 с.
17. Кузнецова М. С. Англо-русские соответствия в просодии уступительности (экспериментально-фонетическое исследование): дисс. ... к. филол. н. Пятигорск, 1998. 233 с.
18. Львов М.Р. Основы теории речи. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. 248 с.
19. Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Избранные труды.- М., 1954. с.181.
20. Светозарова Н.Д. Просодическая организация высказывания и интонационная система языка : Автореф. дис. . д-ра. филол. наук. — Л., 1983. — 32 с.
21. Сердюкова Н.М.Некоторые особенности испанской пунктуации на материале произведений В.Ф.Флоресе. sp-centr.sfedu.ru/documents_cent/Statii/Serdyukova%20_stat'ya_.pdf
22. Татарская грамматика. 3-ёх томах. Том. 1. Казан: Татарская книжная издательство, 1993
23. Хабибуллина, Ф.Я. Пунктуационная система башкирского языка.//диссертации и автореферата по кандидатфилологических наук, Уфа: 2004.27 с.
24. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. — М., 1955.
25. <https://moluch.ru/conf/phil/archive/26/1821/>
26. Tolstoy L. Anna Karenina. Great Britain: E.V.Greenwood,1999. 813p.

UOT: 376.4-053.2

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLIQ PROSESİNDƏ FƏALİYYƏT CƏDVƏLLƏRİNİN İSTİFADƏSİ

Aytən EYNALOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

aytenhamza@hotmail.com

XÜLASƏ

Günümüzdə anadan gəlmə və ya uşaqlığın ilk illərində meydana gələn, sosial münasibətlər sferasında geriliklər və ya təkrarlanan davranışlar ilə müşahidə olunan neyro inkişaf pozuntusu olaraq bilinən Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) yeni dünyaya gələn uşaqlar arasında olduqca geniş yayılmışdır. Aparılan tədqiqatlarda hər dünyaya gələn 44 uşaqdan birində autizm əlamətlərinin görüldüyü müəyyən olunmuşdur. Artıq global səviyyədə mühüm problemlərdən birinə çevrilən autizm və bu spektr daxilindəki uşaqların problemi müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Bu problemlərdən biri də spektr daxilində olan uşaqların məktəbə hazırlıq prosesinin təşkili məsələsidir. Günümüzdə ASP-su daxilindəki uşaqların məktəbə hazırlıq prosesində bir çox təlim metodlarından istifadə olunur ki, bunlardan biri də fəaliyyət cədvəlləridir.

Açar sözlər: autizm, fəaliyyət, cədvəl, məktəbə hazırlıq.

USE OF ACTIVITY SCHEDULES IN THE PROCESS OF PREPARING CHILDREN WITH ASD TO SCHOOL

ABSTRACT

Autism Spectrum Disorder (ASP), now known as a neurodevelopmental disorder that comes from birth or emerges in the early years of childhood and is characterized by retarded or repetitive behaviors in social relationships, is very common among newborns. Studies have shown that one in 44 newborn children have autism symptoms. Autism, which has become one of the most important problems globally, and the problem of children within this spectrum, manifests itself in various fields. One of these problems is the organization of the process of preparing children for school within the spectrum. Today, many learning methods are used to prepare children for school within the ASP, one of which is activity schedules.

Keywords: autism, activity, schedule, school readiness.

РАССТРОЙСТВА АУТИЧЕСКОГО СПЕКТРА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАСПИСАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ДЕТСКОЙ ШКОЛЫ

РЕЗЮМЕ

Расстройство аутистического спектра (РАС), ныне известное как нарушение развития нервной системы, которое проявляется при рождении или в раннем детстве и характеризуется отсроченным или повторяющимся поведением в социальных отношениях, очень распространено среди новорожденных. Исследования показали, что у одного из 44 детей, рожденных с аутизмом, есть симптомы. Аутизм, ставший одной из важнейших проблем в мире, и в связи с этим проблема детей, проявляется в различных сферах. Одной из таких проблем является организация процесса подготовки к школе ребенка в спектре. В настоящее время в процессе подготовки к школе детей с РАС используется множество методов обучения, одним из которых являются планы уроков.

Ключевые слова: аутизм, планы, расписание, готовность к школе.

Son illərdə bütün dünyada geniş yayılan ASP-su, bu spektr daxilində olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası ilə yanaşı onların təhsil prosesinə cəlb olunmasında da ciddi problemlər meydana gətirir. Hazırda ağır, orta, yüngül dərəcədə müəyyənləşdirilən ASP-da diaqnoz qoyularkən ortaya çıxan əsas problemlərdən biri də həmin şəxsin spektrdə hansı alt qrupa aid olduğunu müəyyənləşdirməkdir [1, səh.35]. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də diaqnoz qoyulma prosesində üzləşilən problemlər spektr daxilindəki uşaqların sosial və təhsil

həyatlarına adaptasiyasını gecikdirməkdədir. Təcrübələr onu göstərir ki, bütün tibbi və nevroloji problemlərdə olduğu kimi autizm sahəsində də erkən diaqnoz və müdaxilə olduqca vacib məsələlərdən biridir. ASP-su sahəsində ümumi qəbul edilən əsas prinsip isə erkən diaqnostika, düzgün, intensiv və davamlı müdaxilədir. ASP-lu şəxslərin bərpa prosesində diaqnostikanın səviyyəsindən asılı olaraq, zaman və məkanın qavranılması, sosial əlaqələrin inkişafı, uyğun olmayan davranışların azaldılması, əsas bacarıqların öyrədilməsindən ibarətdir. [1, səh.108-165].

ASP-su hazırda bütün dünyada müxtəlif elm adamlarının üzərində tədqiqatlar apardığı sahələrdən biridir. Lakin bütün bu tədqiqatlara baxmayaraq, bilindiği gündən bugünə qədər mühüm nəticələr əldə olunsada, əldə edilən yeni məlumatlarla diqqətləri daha çox özünə cəlb edən sahələrdən biridir. ASP-su günümüzdə bu bilinməyən xüsusiyyətləri ilə geniş və çox şaxəli tədqiqatların mövzusu olmağa davam etməkdədir. [2].

ASP-su sahəsində erkən və düzgün müdaxilə istiqamətində son illərdə olduqca fərqli metodların inkişaf etdirildiyi bilinməkdədir. Bu metodlara nümunə olaraq "Erkən və Davamlı Davranış Təlimi (EDDT), TEACCH (Treatment and Education of Autistic and Related Communication Handicapped Children), Əsas Reaksiyaların Öyrədilməsi (ƏRÖ), Denver Erkən Başlama Modeli (ESDM), Duyğusal Bütünləşdirmə Terapiyası (DBT), Təsirli Oyun Terapiyası (Floortime/DIR), Əlaqələrin İnkişafı Təlimi (RDI) kimi təlim metodlarını nümunə göstərə bilərik. [3, səh. 155-182].

ASP-su sahəsindəki təcrübələr onu göstərir ki, spektr daxilindəki şəxslərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların normal həyata adaptasiyası çox da asan bir proses deyildir. Yuxarıda qeyd edilən metodlar günümüzdə də inkişaf etdirilərək yeni müdaxilə metodları ilə belə şəxslər müxtəlif bacarıqların öyrətimini, onları sosial və təhsil həyatlarına adaptasiyasını təmin etməyə çalışmaqdadır. Belə metodlardan biri olan, ingilizcə Applied Behavior Analysis (ABA) - Tətbiqi Davranış Analizi (TDA) metodudur. TDA davranış prinsipləri ilə əldə olunan metodları, sosial baxımdan əhəmiyyətli olan davranışları daha da inkişaf etdirmək üçün sistematik formada tətbiq olunan və davranışların inkişafı ilə əlaqədar metodların təsirliyini praktik təcrübələrlə isbat edən elm sahəsidir [4, səh. 92].

TDA-i metodunun əhəmiyyətli hissələrindən biri olan məhz fəaliyyət cədvəllərinin tətbiqi ilə bir çox bacarıqların autizmlə şəxslərə öyrədilməsindən ibarətdir. Fəaliyyət cədvəli bir şəxsin fəaliyyət ardıcılığı ilə məşğul olmasını bildirən bir sıra şəkil və ya sözlərdir. Fəaliyyət cədvəli müxtəlif formalarda ola bilər. Bu hər səhifədə şəkil və ya sözlər olan üçbucaqlı bir qovluqdan ibarətdir. Bu da uşaqların tapşırıqları yerinə yetirməsinə, fəaliyyət göstərmələrinə və ya mükafatlardan zövq almasına səbəb olur. Belə mərhələli yardım dəftəri vasitəsilə uşaqlara cədvəl kitablarını açmaq, birinci səhifəyə dönmək, tapşırığı yerinə yetirmək və sonra növbəti tapşırıqda dair işarələri öyrənmək üçün növbəti səhifəyə keçmək öyrədilir. Tədris qrafikindən istifadənin əsas məqsədi autizmlə uşaqların valideynlər və ya müəllimlər tərəfindən birbaşa təhrik və rəhbərlik olmadan həmin uşaqlar tərəfindən tapşırıqları və fəaliyyətləri yerinə yetirmələrini təmin etməkdir.

Fəaliyyət cədvəllərinin ilk araşdırmalarından biri Prinстон Uşaq İnkişafı İnstitutunun (Princeton Child Development Institute) ailə tipli qrup (ailə tipli uşaq) evlərindən birində aparılmışdı. Araşdırmada iştirak edən dörd oğlan (9 ilə 14 yaş arası) evi süpürmək, toz almaq, süfrə açmaq, tapmacaları həll etmək, oyuncaqlarla oynamaq və velosiped sürmək kimi gündəlik həyatda gərəkən bacarıqları öyrəndi. Ancaq şifahi bir təlimat verilmədiyini təqdirdə bu

fəaliyyətləri etmir və heyət üzvlərinin verdikləri ipuçlarını geri çəkəndə, oğlanlar tez-tez “işdən kənar qalır” – heç bir uyğun fəaliyyətlə məşğul olmurdular. [5, səh. 89-97].

Autizmli şəxslərin müxtəlif şəkili və yazılı fəaliyyət cədvəlləri onların seçim edə bilməyi öyrənmələri baxımından bir cərgivə meydana gətirir. Diqqətli və sisteməlik bir təlimat verdikdə, onlar yalnız cədvəllərə riayət etməyi deyil, həm də öz fəaliyyətlərini ardıcılıqla qurmağı, strukturlaşdırılmış tədris seanslarını, ev tapşırıqlarını və ya ev şəraitində yerinə yetirməli olduqları vəzifələri izləyən istirahət fəaliyyətlərini seçməyi də öyrənirlər.

Fəaliyyət cədvəlləri, fəaliyyətlərin edilmə sırasına görə ardıcıl düzəldüyü və şəxsi bu fəaliyyətləri etməyə istiqamətləndirən şəkili və ya yazılı ipuçlarının bütünüdür. Aşağıdakı nümunədə ASP-lu şəxslərin istifadəsi üçün hazırlanmış fəaliyyət cədvəli yer almıqdadır.

Fəaliyyət cədvəllərinin bir sıra üstünlükləri mövcuddur ki, bunlar sərbəstlik qazandırmaq, seçim şansı vermək, sosial ünsiyyət bacarığını artırmaq, problem davranışları azaltmaq kimi faktorlardan ibarətdir. Fəaliyyət cədvəlini təqib edən ASP-na sahib şəxslər başqa bir insanın varlığına, təlimatlarına və ipuçlarına ehtiyac duymadan fəaliyyətlərini yerinə yetirirlər. Eyni zamanda fəaliyyət cədvəlləri ilə ASP-na sahib şəxslər sevdiyi və sevmədiyi fəaliyyətləri seçmə, onları sıraya qoyma bacarığını qazanırlar. Məktəb dövründə ASP-lu şəxslərin ən çox qarşılaşdıqları problemlərdən biri olan sosial ünsiyyət problemlərinin həllində də fəaliyyət cədvəllərinin böyük rolu vardır. Belə ki, bu cədvəllər sosial ünsiyyətə girmək, həmyaşıd ilə ünsiyyət və bunun kimi bir çox şəkili və ya yazılı fəaliyyət cədvəlləri ilə ASP-na sahib şəxslərə ünsiyyət bacarıqları qazandırır. ASP-lu şəxslər çox zaman gördükləri işdə bir sonrakı addımın nə olduğunu bilmədikləri üçün problem davranış göstərirlər. Fəaliyyət cədvəlləri məhz həmin addımları gösərməklə problem davranışların aradan qaldırılmasına da xidmət edir.

Fəaliyyət cədvəllərinin aşağıda göstərilən növləri mövcuddur.

- Şəkili fəaliyyət cədvəli
- Yazılı fəaliyyət cədvəli
- Şəkil və yazılı fəaliyyət cədvəli
- Videolu fəaliyyət cədvəlləri

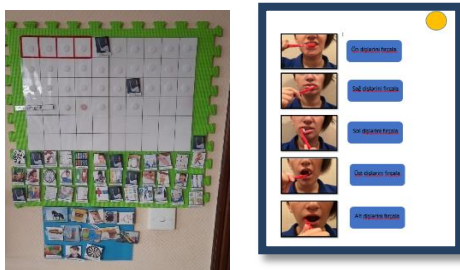
Şəkili fəaliyyət cədvəli oxuma yazma bacarığı olmayan ASP-li uşaqlara öyrədilən ilk cədvəllərdəndir. Bu cədvəllərdə fəaliyyətlər ardıcılıqla düzülür ki, uşağa da həmin ardıcılıqla fəaliyyəti yerinə yetirmək öyrədilir. Bu prosesdə ilk olaraq uşağa cədvəldəki şəkillə normal həyatdakı həmin əşyanı eyniləşdirmə bacarığı öyrədilir.

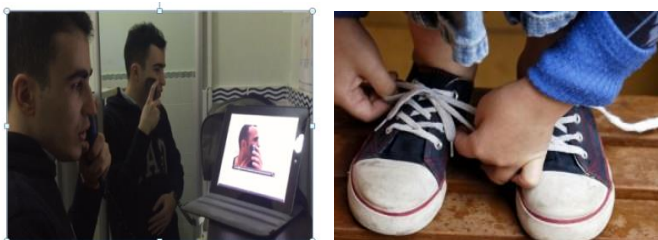
Yazılı fəaliyyət cədvəlləri isə əsasən yazma və oxuma bacarığı olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulur. Bu cədvəllərdə bütün ardıcılıqlar yazılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bu cədvəllərlə eyni zamanda uşaq oxuduğunu anlama və oxuduğunu yerinə yetirmə bacarığı əldə edir. Oxuduğunu anlama bacarığını əldə edən uşaqlara yazılı fəaliyyət cədvəlləri tərtib olunur.

Şəkil və yazılı fəaliyyət cədvəlləri yuxarıda qeyd olunan iki cədvəl növü arasında keçid üçün istifadə olunur. Yeni oxuduğunu anlamağa başlayan uşaqlar üçün nəzərdə tutulan cədvəllər həm şəkilli, həm də yazılı fəaliyyət cədvəlləri ola bilər. Oxuduğunu tam olaraq anlaya bilməyən uşaqlarda bu iki növ cədvəllərdən də sıxıqla istifadə olunur. Yazıların yanına şəkillər də əlavə olunur ki, burada da uşağın ilk başda şəkilləri istifadə etmə imkanı da olur. Sonrakı mərhələlərdə isə şəkillər aradan qalıraraq ancaq yazılı fəaliyyət cədvəllərindən istifadə edilir.

Videolu fəaliyyət cədvəlləri daha çox özünəqulluq və günlük yaşam bacarıqlarını əldə etmək üçün istifadə olunur. Uşaqlarda oxuma bacarığı yoxdursa, şəkillərdən də anlamaqda çətinlik çəkirlərsə o zaman videolu fəaliyyət cədvəllərindən istifadə olunur. Bu cədvəllərin tərtib olunması üçün fəaliyyətlər ardıcılıqla video formatda çəkilir və bu videolar həm hissə hissə, həm də bütöv olaraq uşağa izlənilərək fəaliyyətin yerinə yetirilməsi öyrədilir. Bu videolar uşaqların ehtiyaclarına görə müəyyənləşdirilir ki, yeniyetmə və gənc ASP-lu şəxslərə tərəf bacarığı öyrədilərkən məktəbəhazırlıq dövründə müstəqil şəkildə yemək yemə bacarığı, sakit şəkildə gözləmə və ya ayaqqabısını müstəqil şəkildə geyinmə bacarığı öyrədilir.

Uşağın vəziyyətindən asılı olaraq yuxarıda qeyd olunan fəaliyyət cədvəlləri arasında seçim edilə bilər.

Fəaliyyət cədvəllərindən istifadədə ən əsas məsələlərdən biri də həmin fəaliyyətlərin seçimidir. Təcrübə göstərir ki, autizmlı uşaqlar cədvəldəki bəzi fəaliyyətlərlə tanış olduqda və ya artıq tam mənimsədikdə cədvələ əməl etmə bacarıqlarını daha sürətlə öyrənirlər. İlk cədvəlin qısa olması da faydalıdır; bu səbəbdən də sayı dörd və ya beşdən çox olmayan fəaliyyətlə başlamaq daha da məqsədəuyğun olar.

Məktəbəqədər hazırlıq dövründə fəaliyyət cədvəllərindən istifadə edərək öyrədiləcək ilk bacarıqlar isə eyniləşdirmə, əlaqələndirmə, şəkli fondan ayıra bilmə, ipucunu qəbul etmə, materiallardan istifadə edə bilmə bacarıqlarıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın ilk şəkili cədvəlinə çərçivə-tapmaca, karton yığma fincanlar, havaya atılmaq istəməsi, formalar və forma qutusu, istənilən bir atışdırmalıq da daxil edilə bilər. Altı-yeddi yaşlarında bir uşaq üçün cədvələ iş vərəqində xəttləri izləmə, maqnit lövhədə hərflərin və ya rəqəmlərin ardıcılıqla düzülməsi, qıdılanmağı istəməsi, istənilən bir atışdırmalıq kimi iş və oyun fəaliyyətləri əlavə edilə bilər. Uşağın hər tapşırığın nə vaxt yerinə yetirildiyini anlaması üçün aydın sonluqları olan fəaliyyətlər seçməlidir. Bütün parçalar yerində olduqda çərçivə-tapmaca tamamlanır; bir "pegboard" (lövhə) fəaliyyəti bütün çubuqlar taxtada olduqda başa çatır (daha böyük və ya daha az çubuq istifadə edərək bu tapşırığın çətinliyini tənzimləyə bilər). İzənilən bütün tapşırıqlar yerinə yetirildikdə və ya bütün formalar rəngli olduqda iş səhifəsi yekunlaşır. İş səhifəsini qurarkən tapşırığın uzunluğunu və mürəkkəbliyi tənzimləyə bilər. Fəaliyyətləri seçərkən yerli oyuncaq mağazalarından, məktəb təchizatı kataloqlarından yararlanmağa, ailəyə uyğun və ya uşağın mövcud bacarıq və maraqlarını əks etdirən tədris materialları almağa. Məsələn, karton lövhə, qovluq və ya cırt-cırt bant istifadə edərək, uyğun tapşırıqlar dizayn edə bilərsiniz ("A", "n" və "a" hərflərini ana şəklinin altında göstərilən eyni hərflərin üzərinə yerləşdirmək). Eyni zamanda rəqəm-obyekt uyğunlaşdırma tapşırıqları dizayn edə bilərsiniz ("2" rəqəmini iki itin şəklinin, "5" rəqəmini isə beş dinosavr şəklinin üzərinə yerləşdirmək). İlk cədvəllər ASP-u daxilindəki məktəbhazırlıq dövründəki üçün əyləncəli ola biləcək xüsusi oyun fəaliyyəti və ya atışdırmalıqla sonlandırılmalıdır. Xüsusi atışdırmalıq övladınızın cədvəldən istifadə etdiyi vaxtlar üçün ayırmaq mənasızdır; sevilən atışdırmalıqları və ya işi başqa vaxtlarda əldə etməsinə izin verməyin.

Fəaliyyət cədvəlinin planlanması və tətbiqində diqqət edilməsi zəruri olan bir sıra faktorlar mövcuddur. Bunlar, pekişdiricinin və motivasiya sisteminin düzgün planlanması, ipucunun verilməsi və sərbəstlik qazandırmaq, fəaliyyət cədvəllərinin yenilənməsi və bacarıq analizinin edilməsindən ibarətdir.

İlk tətbiq olunacaq fəaliyyət cədvəlinin növü (eyniləşdirmə, əlaqələndirmə, sıralı, seçməli, yazılı və s) uşağın inkişafına uyğun seçilməlidir. Daha sonrakı qiymətləndirmələr nəticəsində yeni fəaliyyət cədvəli növünə keçid edilə bilər. Tətbiqi uzun çəkən fəaliyyət cədvəllərində material dəyişikliyinə edilməsi və ya materialları yenilənməsi məqsəd uyğun sayılır.

Çoxmərhələli bacarıqların alt mərhələlərini şəxsə uyğun müəyyən edərək (ilk öncə şagirdi izləyərək ümumiyyətlə o bacarığı necə etdiyini izləmək və ailədən məlumat almaqla) fəaliyyət cədvəli hazırlanmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, fəaliyyət cədvəlləri ilə məktəbəqədər dövrdəki xüsusi ASP-lu uşaqlara bir çox bacarıqların öyrədilməsi mümkündür. Bunlar, akademik bacarıqlar, özünəqulluq, sərbəst

zaman, iş bacarıqları, gündəlik yaşam bacarıqları, sosial ünsiyyət, oyun bacarıqlardan ibarətdir. Bütün bu bacarıqların məktəbəqədər dövrdə öyrənilməsi isə autizmlili uşaqların məktəblərdə inklüziv təhsilə cəlb olunmasında ən vacib məsələlərdən biridir.

Autizm sahəsində aparılan tədqiqatlarda özünəqulluq bacarıqlarının inkişafının, ASP-su diaqnozu olan uşağın valideynlərindən asılı olmadan tualet vərdişlərini qazanma, geyinmə, soyunma və s. bu kimi bacarıqlara yiyələnməsinin ailələr üçün çox vacib olduğu vurğulanır. [6, səh. 152-153].

Məktəbəqədər hazırlıq dövründə hər bir uşaq kimi ASP-lu uşaqlar da müəyyən bacarıqlara yiyələnməlidirlər. 3-4 yaşlarındakı uşaqların özünəqulluq bacarıqları, tək başına yemək yemək, geyimlərinin önünü arxasını ayırd etmək, düyməsiz, bağısız geyimləri sərbəst geyinmək, ehtiyacı olduğu zaman sərbəst şəkildə tualetə getmək, burnunu salftlə silmək, özünə aid əşyaları toplamaq kimi bacarıqlar ikən, artıq 4-5 yaşlarında geyimlərdəki böyük düymələri bağlamaq, boyuna uyğun bir asılqana geyimlərini asmaq, kömək alaraq saçını darmaq, ayaqqabılarını bağlamaq, əllərini vəüzünü köməksiz yumaq, dişlərini fırçalamaq, süfrə qaydalarına riayət etmək, yemək zamanı istifadə olunan əşyaları düzgün istifadə etmək və süfrə qurmaq kimi ev işlərində kömək etmək bacarıqlarını əhatə edir. Artıq 5-6 yaşındakı uşaqlar isə günlük işlərdə məsuliyyət alar və yerinə yetirər, yolda köməksiz yeriyər, özü sərbəst şəkildə geyinər, soyunar, geyimlərini rahatlıqla düymələrini, zəncirbəndini bağlayar, ayaqqabılarını bağlayar, saçlarını darayar, yeməyini sərbəst yeyər, yemək yemə qaydalarına riayət edər və bıçaq istifadə edər, dişlərini fırçalayar, əlini üzünü yuyar, qurulayar, tualet ehtiyacını sərbəst şəkildə yerinə yetirər, hava şəraitinə uyğun geyim seçə bilər. Bütün qeyd olunan bacarıqları məktəbəqədər yaşdakı ASP-lu uşaqların tipik inkişafı edən uşaqlar kimi həyata keçirməsi mümkün olmamaqdadır. Lakin belə uşaqların qeyd olunan bacarıqları əldə etməsi üçün fəaliyyət cədvəllərindən səmərəli şəkildə istifadə olunması mümkündür.

Nəticə

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan ASP-lu uşaqların məktəbəqədər hazırlıq dövrünün düzgün qiymətləndirilməsi onların təhsil, sosial həyata adaptasiyaları baxımından olduqca vacib məsələlərdən biridir. Bu dövrdə istifadə olunacaq müdaxilə metodlarının effektivliyi onların gələcək həyatlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Günümüzdə belə uşaqların inkişaf və bərpa prosesində istifadə olunan ən səmərəli metodlardan biri olan TDA-i müdaxilə metodu onların cəmiyyətə adaptasiyasında öz əhəmiyyətini sübut etmişdir. TDA-i metodundakı fəaliyyət cədvəllərinin tətbiqi isə məktəb dövründə ASP-lu şəxslər üçün vacib olan bir sıra davranışların daha asan öyrənilməsinə imkan verir. Bu bacarıqların əldə edilməsi ASP-lu uşaqların normal təhsil prosesindəki üzləşəcəkləri bir sıra çətinlikləridə aradan qaldırır. Fəaliyyət cədvəlləri ilə əldə olunan bacarıqlar ASP-lu uşaqlarda qalıcı olur və onların yeni bacarıqlar əldə etmələrinə zəmin hazırlayır. Məktəb yaşına çatan ASP-li uşaqların öz həmyaşıdları ilə birgə təhsil almaları, onlarla eyni sosial mühiti paylaşmaları baxımından onların erkən yaş dövründə qarşılaşdıqları müəyyən problemlərin həlli və yeni bacarıqların əldə olunması nə qədər əhəmiyyətlidirsə, bunların əldə olunması üçün də fəaliyyət cədvəllərinin səmərəli şəkildə istifadəsi də o qədər böyük önəmə sahibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. L,Uinq. Autizm Spektri. Bakı. Ərgünəş nəşriyyatı , 2016.
2. Chez, M. Autism and its medical management: A guide for parents and professionals. London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers. 2008
3. Kurt, O. ve Subaşı Yurtçu. Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Kapsamlı Uygulamalar. Salkariya. Sakarya University Journal of Education, 7(1), 155-182. 2017
4. Birkan. B. Otizm ve Uygulamalı Davranış Analizi: Toplum Temelli Uygulamalar. İstanbul. Journal of Occupational Therapy and Rehabilitation, 2(1), 92-96.2013
5. MacDuff, G.S., Krantz, P.J., & McClannahan, L.E. Autizmli uşaqlara şəkilli fəaliyyət cədvəllərindən istifadə etməyi öyrətmək: Kompleks cavab zəncirlərinin saxlanması və ümumiləşdirilməsi. Tətbiqi Davranış Analizi Jurnalı, 26, 89-97.1993.
6. Sönmez M., Ş. Yücesoy Özkan. Gelişimsel Yetersizliği Olan Öğrencilere Dışarı Çıkmak Üzere Uygun Şekilde Hazırlanma Becerisinin Öğretiminde Kendini Yönetme Stratejilerinin Etkiler. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 152-153. 1993

UOT 3:370

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏNQİDİ PEDAQOGİKAYA DAİR DÜŞÜNCƏLƏR

Səadət MÖVLAYEVA Ədalət qızı

Təhsilin İdarə Olunması ixtisası üzrə magistr tələbəsi

Xəzər Universiteti, Azərbaycan

Saadat.movlayeva@khazar.org

XÜLASƏ

Bu çalışma təhsil sahəsində tənqidi pedaqogika ilə bağlıdır. Çalışmadakı əsas məqsədtənqidi pedaqogika ilə bağlı Azərbaycan dilində resurs hazır etməkdir. Təhsil müəssisələrində mövcud olan monotonluq hökm sürməyə davam edir. Təəssüf ki bu fikrə qarşı çıxma biləcək düşüncələrə aid hadisələr, fəaliyyətlər qarşımıza nadirən çıxır. Ənənəvi təhsil anlayışından çox da uzaqlaşa bilmədiyimiz bu zamanda yeni anlayışlar da ortaya çıxır. Bu anlayışlardan biri də tənqidi pedaqogikadır. Tənqidi nəzəriyyə bir əsas nəzəri sahə kimi inkişaf etdirilməzdən əvvəl, reallığa baxmaq üsulu kimi tənqidi düşüncə müxtəlif nəsillərin ziyahları arasında mövcud idi. Tənqidi düşüncənin aktuallığı Yunan filosofları, intibah alimləri və 19-cu və 20-ci əsrlərin ziyahları arasında müzakirə mövzusu idi. Tənqidi pedaqogika üçün mənbə olan tənqidi nəzəriyyənin kökləri Hegelin yaradıcılığından, Kantın 1881-ci ildə "Saf zəkanın tənqidi" kitabında təqdim edilən tənqidi fəlsəfəsində, Karl Marksın və Fredrik Engelsin 1848-ci ildən "Kommunist manifestində" və "Kapital"ın 1-ci cildində dayanır. Kinçeloya görə, "1960-cı illərdə Braziliyanın şimal-şərqində yoxsulluq içində olan Paulo Freire tənqidi pedaqogika etikasını və Almaniyadakı Frankfurt məktəbinin tənqidi nəzəriyyəsini təhsildəki mütərəqqi impulslarla birləşdirib. Freire alimlərindən əlavə, Michael Apple, Henry Giroux, Donald Macedo, Peter McLaren və Ira Shor kimi alimlər onun zənginləşdirilməsinə töhfə veriblər (Abraham, 2014).

Açar sözlər: Tənqidi düşüncə, təhsil, tənqidi pedaqogika, təhsil sistemi, ənənəvi təhsil.

THOUGHTS ON CRITICAL PEDAGOGY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ABSTRACT

This study is related to critical pedagogy in education. The main purpose of the study is to prepare a resource on critical pedagogy in the Azerbaijani language. The monotony that exists in educational institutions continues to prevail. Unfortunately, we seldom come across events and activities that may contradict this idea. At this time, new concepts are emerging. One of these concepts is critical pedagogy. Before critical theory was developed as a basic theoretical field, critical thinking as a way of looking at reality existed among intellectuals of different generations. The urgency of critical thinking was a topic of discussion among Greek philosophers, Renaissance scholars, and intellectuals of the 19th and 20th centuries. The roots of critical theory, a source for critical pedagogy, lie in Hegel's work, in Kant's critical philosophy presented in 1881 in his book Critique of Pure Intelligence, in Karl Marx's and Fredrik Engels' Communist Manifesto from 1848, and in Volume 1 of Capital. . According to Kinchel, "Paulo Freire, who lived in poverty in northeastern Brazil in the 1960s, combined critical pedagogical ethics and the critical theory of the Frankfurt School in Germany with progressive impulses in education. In addition to Freire scientists, scientists such as Michael Apple, Henry Giroux, Donald Macedo, Peter McLaren and Ira Shor have contributed to its enrichment (Abraham, 2014).

Keywords: Critical thinking, education, critical pedagogy, education system, traditional education.

Siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial sahələrdə dəyişiklik və transformasiyaların yaşandığı müasir dünyamızda fərdlər və ictimai qurumlar müxtəlif dəyişikliklərə və transformasiyaya uyğunlaşmalı olublar. Cəmiyyətin bütün sahələrində meydana çıxan bu dəyişikliklər və transformasiyalar təhsilsistemlərinə və sonrasındatəhsilmüəssisələrində təsiri göstərmişdir. Bu, təhsil anlayışında yenidən nəzərdən keçirilməsinə və yenidən qurulmasına zərurət yaradır (Kesik & Bayram, 2015).

Ənənəvi təhsil anlayışında təhsil intəsvirivətə tənqidi davranış yanaşmasına əsasən aparılır. Bu yanaşmaya görə təhsil davranışın arzu olunan istiqamətdə dəyişdirilməsi prosesi kimi müəyyən edilir. Şagirdlərin formalaşmasını anlayışına əsaslanan belə bir yanaşma uzun müddətdir ki, bir çox cəhətdən tənqidedilir və müzakirə olunur. Bəzi fikirlər var ki, təhsilin tərifi də davranış dəyişiklikləri tələbələri tənqidi tənqidi gücündən yayındıran dəyişikliklərdən hesab oluna bilər (Demirtaş & Özer, 2015).

Dünyada son iyirmi ildə bir çox sahədə öz əksini tapmış postmodern anlayış və diskurslar kontekstində müasir təhsil üzrə model axtarışları sürətlənməkdədir. İnformasiya əsri adlandırılan 21-ci əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə başlayan rəqəmsallaşma prosesi qloballaşma üçün fürsət yaratmışdır. Qlobal təsirlərlə təhsil kontekstlərinə dərin təsir göstərməyə başlayıb. Elm və texnoloji inkişafı ictimai həyatı daha da mürəkkəbləşdirmişdir (Mamur, 2014). Son illərdə təhsil sahəsində geniş müzakirə olunan anlayışlardan biridən tənqidi pedaqogikadır.

Tənqidi tənqidi digər geniş müzakirə olunan və çox arzu olunan düşüncə tərzini ləğv edə bilər. Tənqidi düşüncə ilə digər düşüncə tərzləri arasında ümumi məqamlar və ya ortaq proseslər ola bilər, amma bu düşüncə tərzlərinin bir-biri ilə qarışdırılmaması vacibdir. Bəzi tənqidi formaların tənqidi düşüncə ilə əhatə olunabilər və ya tənqidi düşüncəni əhatə edə bilər. Məsələn, elmi tənqidi əsasən fərziyyələri yaratmaq və onların düzgünlüyünü yoxlamaq, mövcud məlumatlardan istifadə etməklə nəticə çıxarmaq və tənqidi düşüncəni özündə ehtiva edən düşüncə tərzidir. Digər tərəfdən, yaradıcı tənqidi üçün tələb olunan bacarıqlar tənqidi düşüncə üçün tələb olunan bacarıqlardan fərqlidir. Tənqidi düşüncəyə əsaslanan məqsədyönlülük prinsipinə əsasən yaradıcı tənqidi dəyərlərdir (Günaynak və digərləri, 2003).

Sosial transformasiya layihəsi kimi tənqidi pedaqogika sosial və iqtisadi ədalətə əsaslanan ümumi məqsətlərinin fundamental əsaslarına meydan oxuyur. Tənqidi pedaqogikanın bütün fəaliyyət prinsiplərini açıqlamaq mümkündür. Tənqidi pedaqogika yanaşmasının ən önəmli məqamlardan biri də, kurikulumun istehsalına, təhsil siyasətinin formalaşmasına və tədris praktikasına yanaşmadır ki, qəbul edilmiş "ağırlıqlar"ın bilikliyi "neytral" və ya "obyektiv" kimi qiymətləndirir. Tənqidi pedaqogikanın son bir neçə onillikdə intellektual imkanların və insan əməyinin özgənənkiləşdirilməsi istiqamətində mübarizənin bir yolu kimi maarifləndirici və tələb siyasətinin problem və imkanların təbliğ etmək olmuşdur (McLaren, 2005).

Tənqidi pedaqogika şagirdlərinin düşünmə, yaradıcılıq, əsaslandırma, həll yolları tapma, problem həll etmə və fərziyyələri süzmək kimi bacarıqlarını təkmilləşdirə bilən bir üsuldur və təhsil pilləsinin hər mərhələsində istifadə olunabilir. Tənqidi pedaqogika şagirdlərinin düşünməyə məcbur edilməsi üçün şagirdləri utancaqlıqdan xilas edər və şagirdlərinin daha fəaldir (Sarıgöz və Özkara, 2015).

Daha orijinal düşüncəli tələbələr ortaya çıxarmaq üçün müəllimlərinin spesifik ideologiyasından qurtula, təhsil siyasətini ön plana çıxara bilərlər. Xüsusilə, sağlam düşüncəli tələbələr ortaya çıxarmaq üçün nümayiş etdirəcəkləri hərəkətlərdə daxili bir səlahiyyətli tərəfdən rəhbərlik edilməsinə diqqət edə bilərlər (Aksakallı, 2019). Yəni təhsil mühitində müəllimlər daha azad hərəkət etməyə əygi göstərməlidirlər.

Tədrisproqramlarının hazırlanmasında daha liberal dil nəzərə alın bilər. Bu mənada, status-kvo özməqsədlərinə deyil, müəllim və tələbələrin gözləntilərini hədəfləyən müsbət transformativ tədrisproqramlarının hazırlanması üçün lazımı imkanları təmin etməlidir. Xüsusilə, onlar xüsusilə bir ideologiya nəticəsidir və tətbiq ediləndə bir vasitə çölə çıxəndə, orijinal və əzəmətli fərdlər yetişdirməyi hədəfləyən intellektual çeviricilər kəmiyyət tədrisproqramlarından istifadə edə bilərlər.

Bank təhsil modelindən vətənlərə idəndirilməsi lazımlı boş qabları kəmiyyət görməkdən imtina edilməlidir. Başqasözlə, tələbələrə obyekt kimi baxmaq olmaz. Şagirdlərə müstəqil düşünmə qabiliyyəti verilməli, tənqid ediləndə plana çəkilməlidir. Şagirdlərin həməzlərindən, həmədə yaşadıqları mühitdən uzaqlaşmasınə qarşısını almaq üçün dialoq dili ön plana çəkilməlidir (Aksakallı, 2019).

ƏDƏBİYYAT:

- Abraham, G.Y. (2014). *Critical Pedagogy: Origin, Vision, Action & Consequences*. Karlstads Universitet, 10(1).
- Aksakallı, A. (2019). Eleştirel pedagojiyə önelik öğretmenlere eğitim anaçları. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education*, 7(2), 583- 605.
- Demirtaş H. & Özer N. (2015). Education and Educational Administration from the Perspective of Critical Theory. *Journal of Teacher Education and Educators Volume*, 4(2), 205-222.
- Gürkaynak, İ., Üstel, F., Gülgöz S. (2003). Eleştirel Düşünme. *Eğitim Reformu Girişimi*.
- Kesik, F. & Bayram, A. (2015). Eğitim Sisteminin Eleştirel Pedagoji Perspektifinden Bir Değerlendirmesi . *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* , 11 (3).
- Mamur, N. (2014). Post-modernizmin Sanat Eğitimine Yansıma Biçimleri Görsel Kültür ve Eleştirel Pedagoji. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 15(2), 59-77.
- McLaren, P. (2005). Critical pedagogy and class struggle in the age of neoliberal globalization: Notes from history's underside. *The International Journal of Inclusive Democracy*, 2(1), 1-24.
- Sarigoz, O. & Ozkara, Y. (2015). The Critical Pedagogy And Principles About Teacher Candidates Investigation in Terms Variations of Some Opinions. *The Journal of International Social Research*, 8(39), ISSN: 1307-9581.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", *Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. “Journal of Baku Engineering University” Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. *”Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlimi makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayevev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *“Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.